

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİNİN İTHALATINDA KAYNAK
ÜLKE ÇEŞİTLENDİRMESİNİN YOĞUNLAŞMA ORANI, HERFINDAHL-
HIRSCHMAN VE ENTROPİ ENDEKSLERİ ARACILIĞIYLA ÖLÇÜMÜ**

SEVGİ YÜCEL

Danışman : Prof. Dr. Serkan DİLEK
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Yasin SÖĞÜT
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif PEÇE

KASTAMONU-2025

TEZ ONAYI

Sevgi YÜCEL tarafından hazırlanan “İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİNİN İTHALATINDA KAYNAK ÜLKE ÇEŞİTLENDİRMESİNİN YOĞUNLAŞMA ORANI, HERFINDAHL-HIRSCHMAN VE ENTROPİ ENDEKSLERİ ARACILIĞIYLA ÖLÇÜMÜ” adlı tez çalışmasının savunma sınavı **23.05.2025** tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Danışman	Prof. Dr. Serkan DİLEK Kastamonu Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Yasin SÖĞÜT Kastamonu Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif PEÇE Bartın Üniversitesi	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilmiş olan bu tez Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunca onanmıştır.

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Abdullah AYDIN

.....

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Sevgi YÜCEL

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİNİN İTHALATINDA KAYNAK ÜLKE ÇEŞİTLENDİRMESİNİN YOĞUNLAŞMA ORANI, HERFİND AHL- HIRSCHMAN VE ENTROPİ ENDEKSLERİ ARACILIĞIYLA ÖLÇÜMÜ

SEVGİ YÜCEL

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN: PROF. DR. SERKAN DİLEK

Küresel ticaret sisteminde artan jeopolitik gerilimler, arz zinciri kesintileri ve ekonomik belirsizlikler, ülkelerin ithalat yapılarında kaynak ülke çeşitliliğinin önemini giderek artırmaktadır. Özellikle dış şoklara karşı dirençli ve sürdürülebilir bir ticaret yapısı inşa etme çabaları, gelişmekte olan ülkeler açısından stratejik bir gereklilik hâline gelmiştir. Bu bağlamda, ithalatın belirli ülkelere yoğunlaşması, ekonomik güvenlik açısından önemli bir kırılganlık kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyesi ülkelerin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirme düzeyini ölçmeyi ve ülkeler arası yoğunlaşma oranlarını karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın kapsamını, 2014-2023 yılları arasında ithalat verilerine eksiksiz biçimde erişilebilen İİT üyesi 31 ülkeye ait ithalat verileri oluşturmaktadır. Söz konusu veriler Trade Map veri tabanından temin edilmiştir. Araştırmada kullanılan yöntemler arasında Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI), Entropi Endeksi (EI), CR₄ ve CR₈ yoğunlaşma oranları yer almaktadır. Bu endeksler aracılığıyla, her ülkenin ithalatının ne derece çeşitlendiği ya da birkaç ülkeye bağımlı olup olmadığı yıllar bazında analiz edilmiştir. Araştırma sonuçları, Türkmenistan, Somali, Kırgızistan gibi ülkelerin yüksek yoğunlaşma düzeyine sahip olduğunu, buna karşın Tunus, Fas, Ürdün gibi ülkelerde orta ya da düşük yoğunlaşma düzeylerinin daha yaygın olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, sömürge geçmişine sahip ülkelerde yoğunlaşma oranlarının yüksek seyretmesi dikkat çekici bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Çalışma, İİT ülkelerinde uzun vadeli ve yapısal nitelikli çeşitlendirme stratejilerine ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi, Yoğunlaşma Oranı, HHI, İthalat, İİT Ülkeleri

Mayıs 2025, 121 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

CONCENTRATION RATE OF SOURCE COUNTRY DIVERSIFICATION IN IMPORTS OF ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION COUNTRIES, MEASURED BY HERFINDAHL-HIRSCHMAN AND ENTROPY INDICES

SEVGİ YÜCEL

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE

DEPARTMENT OF ECONOMICS

SUPERVISOR: PROF. DR. SERKAN DİLEK

Geopolitical tensions, supply chain disruptions, and increasing economic uncertainties in global trade have made source country diversification in imports a critical issue for many economies. Especially for developing countries, building a resilient and sustainable trade structure is no longer optional but a strategic imperative. In this context, import dependence on a limited number of countries poses a significant risk to economic security. This study aims to measure the level of source country diversification in the imports of the member states of the Organisation of Islamic Cooperation (OIC) and to comparatively analyse import concentration levels among these countries. The scope of the study includes the import data of 31 member countries of the OIC for which complete data were available for the period between 2014 and 2023. The data were obtained from the Trade Map database. The methodological framework includes the Herfindahl-Hirschman Index (HHI), Entropy Index (EI), CR₄, and CR₈ concentration ratios. These indices are used to assess the extent to which each country's imports are diversified or concentrated over time. The findings reveal that countries such as Turkmenistan, Somalia, and Kyrgyzstan exhibit high levels of import concentration, whereas Tunisia, Morocco, and Jordan display moderate or low concentration levels. Furthermore, the fact that countries with a colonial past tend to show higher concentration levels is identified as a notable pattern. The study concludes that many OIC countries face structural imbalances in their import portfolios and that long-term and structural strategies for source country diversification are essential.

KEYWORDS: Source Country Diversification, Concentration Ratio, HHI, Import, OIC Countries

May 2025, 121 Page

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının her aşamasında rehberliği, bilimsel katkıları ve yönlendirmeleriyle sürece değerli katkılar sunan danışmanım Prof. Dr. Serkan Dilek'e teşekkürlerimi sunarım. Tez sürecinde desteğini, anlayışını ve sabrını her zaman yanımda hissettiren eşime de gönülden teşekkür ederim.

Sevgi YÜCEL

Kastamonu, 2025

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLER VE GÖRSELLER DİZİNİ.....	ix
TABLOLAR DİZİNİ	x
1. GİRİŞ.....	1
2. İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİ VE İTHALAT	4
2.1 İslam İşbirliği Teşkilatı ve Üye Ülkeler	4
2.1.1 Teşkilatın Kuruluşu, Amaçları ve Gelişimi	6
2.1.2 Üye Ülkelerin Temel Ekonomik ve Ticari Özellikleri	9
2.3 İslam İşbirliği Teşkilatı Üyesi Ülkelerinin Dış Ticareti	15
2.3.1 İslam Ülkeleri Arasında Ticaret Hacmi ve Ağ Yapısı	15
2.3.2 Üye Ülkelerin Dış Ticareti: Temel Eğilimler	16
2.5 İslam İşbirliği Teşkilatı Ülkelerinde Ticaret Politikaları	17
2.5.1 Bölgesel ve Küresel Ticaret Anlaşmaları	18
2.5.2 Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Kısıtlamaları	19
2.5.3 Ticaret Politikalarının Çeşitlendirme Üzerindeki Etkileri	20
3. ÇEŞİTLENDİRME STRATEJİLERİ VE İSLAM TEŞKİLATI	
ÜLKELERİNDE KAYNAK ÜLKE ÇEŞİTLENDİRMESİ	22
3.1 Ticarete Çeşitlendirme Stratejileri.....	23
3.1.1 Ürün Çeşitlendirmesi	24
3.1.2 Coğrafi Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi	26
3.2 Çeşitlendirme Teorileri ve Ekonomik Güvenlik	28
3.2.1 Risk Azaltma ve Çeşitlendirme Teorileri	29
3.2.2 Ekonomik İstikrar ve Çeşitlendirme	31
3.2.4 Uluslararası Ticarete Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi.....	33
3.2.5 İthalat Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Güvenlik Arasındaki İlişki	34
3.3 İslam İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkelerde Kaynak Ülke	
Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Kırılganlık.....	36
3.3.1 İslam İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkelerde Dış Ticaretinde Yoğunlaşma	
Eğilimleri	38
3.3.2 Ticaret Çeşitlendirmesi ve İslam İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkelerinde	
Ekonomik Kırılganlık	40
4. ARAŞTIRMA VE ANALİZ	43
4.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	43
4.2 Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	44
4.3 Araştırmanın Evreni ve Örneklemi	45
4.4 Veri Toplama ve Analiz Yöntemi	46
4.5 Ticaretin Çeşitlendirilmesinde Kullanılan Ölçüm Yöntemleri.....	47
4.5.1 Yoğunlaşma Oranı	47
4.5.2 Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI).....	48

4.5.3	Entropi Endeksi.....	49
4.6	İslam İşbirliği Teşkilatı Üye Ülkelerinde İthalat Kaynak Ülke Yoğunlaşmasının Analizi	50
4.6.1	HHI Endeksi ile Yoğunlaşma Analizi	50
4.6.2	CR ₄ ve CR ₈ ile Yoğunlaşma Oranları Analizi	61
4.6.3	Entropi Endeksi ile Çeşitlendirme Analizi	81
5.	SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	93
	KAYNAKLAR	105

ŞEKİLLER VE GÖRSELLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 5.1 Ülkelerin HHI Endeks Sonuçları (2014-2023)	94
Şekil 5.2 Ülkelerin CR4 Yoğunlaşma Analiz Sonuçları (2014-2023).....	96
Şekil 5.3 Ülkelerin CR8 Yoğunlaşma Analiz Sonuçları (2014-2023).....	97
Şekil 5.4 Ülkelerin Entropi Endeksi (EI) Sonuçları (2014-2023).....	100

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1 İslam İşbirliği Teşkilatı Üye Ülkeleri	5
Tablo 2.2 İslam İşbirliği Teşkilatı Hakkında Genel Bilgiler (2023).....	6
Tablo 2.3 İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Organları	8
Tablo 2.4 İslam İşbirliği Teşkilatı Üye Ülkelerinin Dünya Ticaretindeki Ticaret Hacmi Verileri (ABD Doları Cinsinden)	10
Tablo 2.5 Toplam Ticaret (GSYİH'ye Oranı, Yüzde)	11
Tablo 2.6 İİT Ülkelerinin Başlıca İhracat ve İthalat Ürünleri (2020-2023).....	11
Tablo 2.7 İİT-İç İhracat, İthalat ve Ticaret Oranları ve Değerleri	12
Tablo 2.8 2023 Yılı İİT-İç Ticaretin Bölgesel Dağılımı ve Ekonomik Dinamikleri	13
Tablo 4.1 HHI Endeksleri	50
Tablo 4.2 CR ₄ Yoğunlaşma Oranları	62
Tablo 4.3 CR ₈ Yoğunlaşma Oranları	71
Tablo 4.4 EI Endeksleri.....	81
Tablo 5.1 En Düşük/Yüksek CR ₄ , CR ₈ , HHI ve EI Değerine Sahip İlk 5 İİT Üyeleri (2023)	93
Tablo 5.2 Ülkelere Göre İthalat Yoğunlaşma Göstergeleri ve Başlıca Tedarikçi Ülkeler	98

1. GİRİŞ

Küreselleşme süreci ile birlikte ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler derinleşmiş, dış ticaret hacmi büyük ölçüde artış göstermiştir. Söz konusu gelişmeler, dış ticaretin yalnızca ekonomik büyüme aracı olarak değil, aynı zamanda stratejik bir kalkınma aracı olarak değerlendirilmesini de gereklilik haline getirmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından dış ticaret, kaynakların etkin kullanımını sağlamak, dışa bağımlılığı azaltmak ve ekonomik dayanıklılığı artırmak gibi çok boyutlu işlevler üstlenmektedir (Imbs ve Wacziarg, 2003: 63-86; Jansen, 2004). Bu çerçevede, ithalatın çeşitlendirilmesi konusu, ekonomik güvenlik ve sürdürülebilir büyüme perspektifinden değerlendirilmesi gereken önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır. Kaynak ülke çeşitlendirmesi, dış ticaretin belirli ülkelere yoğunlaşmasından kaynaklanabilecek siyasi ve ekonomik kırılganlıkları azaltmada temel stratejilerden biri hâline gelmiştir (Mano ve Combary, 2025: 1-21).

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), geniş coğrafi yayılımı, zengin doğal kaynakları ve yüksek nüfus potansiyeliyle dünya ticaretinde dikkat çeken bir konumdadır. Öte yandan, İİT üyesi ülkelerin dış ticaret yapıları incelendiğinde, ithalatlarının sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığı ve bunun ekonomik bağımlılıkları artırdığı gözlemlenmektedir. Gelişmiş bir sanayi altyapısından yoksun olan pek çok İİT ülkesi, tüketim mallarından sanayi ürünlerine kadar uzanan geniş bir ürün yelpazesinde dışa bağımlı durumdadır (Sey, 2020: 55–74). Söz konusu durum, ithalatın birkaç ülkeye odaklanması nedeniyle sıkça yaşanmakta ve dışsal şoklara karşı kırılganlık oluşturmaktadır (Mayneris ve Ourens, 2024). Dolayısıyla, İİT ülkelerinin dış ticaret politikalarında kaynak ülke çeşitliliğini artırmaya yönelik stratejiler, ekonomik güvenliğin sağlanması ve sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi açısından kritik bir rol oynamaktadır.

Kaynak ülke çeşitliliğinin ölçülmesinde kullanılan yöntemler arasında Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI), Entropi Endeksi (EI) ve Yoğunlaşma Oranları (CR₄ ve CR₈) öne çıkmaktadır. Bahse konu endeksler, ithalatın belirli ülkelere ne ölçüde yoğunlaştığını ve söz konusu çeşitliliğin düzeyini analiz etmeye olanak tanımaktadır

(Konak ve Dilek, 2024: 414–422). Yüksek HHI ve CR değerleri, ithalatın sınırlı sayıda ülkeye dayandığını ve bu nedenle ekonomik kırılganlığın arttığını göstermektedir. Buna karşılık, düşük endeks değerleri ise daha dengeli ve çeşitli bir ithalat yapısına işaret etmektedir (Dilek, 2018: 57; Calkins, 1983: 411; U.S. Department of Justice, 1982). Bu doğrultuda, bahse konu endeksler yalnızca iktisadi bir analiz aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda dış ticaret politikası, jeopolitik risk yönetimi ve ekonomik strateji geliştirme süreçleri açısından da önemli çıktılar sunmaktadır.

Bu çalışmada, İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerin 2014–2023 dönemi ithalat verileri esas alınarak, kaynak ülke çeşitlendirmesi ve yoğunlaşma düzeyleri analiz edilmiştir. Analiz kapsamında HHI, EI, CR₄ ve CR₈ endekslerinden elde edilen veriler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve her ülkenin ithalat yapısına ilişkin yıllık eğilimler yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra, çeşitlendirme düzeyleri tarihsel bağlamda ele alınmış ve geçmişte sömürge deneyimi yaşamış ülkelerde yoğunlaşma eğilimlerinin daha belirgin olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, literatürde yer alan yapısal dışa bağımlılık ve post-sömürgecilik tartışmalarıyla örtüşmektedir.

Çalışmanın temel amacı, İİT üyesi ülkelerin ithalat yapısında kaynak ülke yoğunlaşma düzeyini tespit etmek ve elde edilen bulgular doğrultusunda dış ticaret politikalarına yönelik öneriler sunmaktır. Araştırma kapsamında ulaşılan sonuçlar yalnızca mevcut yapının analizine katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekte geliştirilebilecek politika önerileri için de temel oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu doğrultuda, dış ticarete çeşitlendirme politikalarının önemi vurgulanarak, İİT ülkelerinde sürdürülebilir ve dirençli bir ticaret yapısının inşasına katkı sunulması hedeflenmiştir.

Çalışma, literatürde sınırlı sayıda yer verilen bölgesel analizlerden biri olma özelliğiyle öne çıkmaktadır. Literatürde genellikle ülke bazlı ya da genel dış ticaret yapısına odaklanılmışken, bu çalışma kapsamında İİT gibi belirli bir bölgesel yapı çerçevesinde sistematik bir yoğunlaşma analizi gerçekleştirilmiş olması, araştırmayı özgün kılan unsurlardan biridir. Bunun yanı sıra, kullanılan göstergelerin hem geleneksel (HHI ve CR₄) hem de bilgi kuramına dayalı (Entropi Endeksi) araçları içermesi, metodolojik çeşitlilik açısından önemli bir katkı sunmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın amacı, kapsamı ve taşıdığı önem kuramsal temellerle ortaya konulmuştur. İİT ülkelerinin dış ticaret yapılarında kaynak ülke çeşitlendirmesine yönelik ihtiyacın hem teorik hem de yapısal bağımlılık ve ekonomik kırılganlık çerçevesinde neden dikkate değer olduğu açıklanmıştır. İzleyen bölümlerde, ilgili literatür tartışmaları, kavramsal çerçeve, yöntemsel yaklaşımlar ve elde edilen ampirik bulgular sistematik biçimde ele alınmaktadır.

2. İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI ÜLKELERİ VE İTHALAT

Küreselleşme sürecinin etkisiyle uluslararası ticaretin önemi giderek artmakta ve ülkeler arasındaki ekonomik etkileşim derinleşmektedir. Bu bağlamda, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), kuruluşundan bu yana üye ülkeler arasındaki ekonomik iş birliğini artırmayı hedefleyen önemli bir uluslararası örgüt olarak faaliyet göstermektedir. Bugün 57 üyeye ulaşan teşkilat, dünya ticaretinde önemli bir aktör konumundadır (Eleeb vd., 2021; Tanay ve Niazi, 2023: 119-121). İİT’ye üye ülkelerin ekonomik yapıları ve gelişmişlik düzeyleri arasında belirgin farklılıklar bulunmakta olup söz konusu durum ülkelerin ticari yapılarını da şekillendirmektedir (Yusuf vd., 2021: 177-191). Bu bölümde İİT üyesi ülkelerin ithalat yapıları incelenecek olup üye devletlerin ithalatta öne çıkan ürün grupları, ticaret hacimleri ve ithalat eğilimleri, temel ekonomik dinamikler çerçevesinde değerlendirilecektir. Ek olarak, İİT içi ticaretin mevcut durumu, ticari entegrasyonun önündeki engeller ve ithalatı etkileyen faktörler genel hatlarıyla ele alınacaktır.

2.1 İslam İşbirliği Teşkilatı ve Üye Ülkeler

İslam İşbirliği Teşkilatı, 1969 yılında Fas’ın Rabat kentinde düzenlenen İslam Zirvesi Konferansı (İKO) ile kurulmuş olup üye ülkeler arasındaki iş birliğini güçlendirmeyi ve ortak çıkarları korumayı amaçlayan uluslararası bir örgüt olarak faaliyet göstermektedir. İlk kurulduğunda İslam Konferansı Örgütü adıyla anılan teşkilat, 2011 yılında yapılan isim değişikliğiyle İslam İşbirliği Teşkilatı adını almıştır (Keskin, 2016: 2). Günümüzde 57 üye ülkeden oluşan teşkilat, Birleşmiş Milletler’den sonra en fazla üye devlete sahip ikinci uluslararası örgüt konumundadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2025).

İİT’nin temel amacı, üye ülkeler arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda iş birliğini artırmak ve İslam dünyasının ortak sorunlarına çözüm üretmektir. Bu doğrultuda, teşkilatın faaliyet alanları ekonomik iş birliğini artırmak ve İslam ülkeleri arasındaki iş birliğini derinleştirmek amacıyla çok boyutlu faaliyetler yürütmektedir. Ekonomik iş birliğini artırmak amacıyla İslam Kalkınma Bankası, İslam Ticaret ve Kalkınma Odası ve İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal

Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC) gibi kuruluşlar teşkilat çatısı altında faaliyet göstermektedir (Eraldemir, 2023: 127).

Tablo 2.1 İslam İşbirliği Teşkilatı Üye Ülkeleri

Afganistan	Filistin	Lübnan	Surinam
Arnavutluk	Gabon	Maldivler	Suudi Arabistan
Azerbaycan	Gambiya	Malezya	Suriye*
Bahreyn	Gine	Mali	Tacikistan
Bangladeş	Gine Bissau	Mısır	Togo
Benin	Guyana	Moritanya	Tunus
Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)	Irak	Mozambik	Türkiye
Brunei	İran	Nijer	Türkmenistan
Burkina-Faso	Kamerun	Nijerya	Umman
Cezayir	Katar	Özbekistan	Uganda
Cibuti	Kazakistan	Pakistan	Ürdün
Çad	Kırgızistan	Senegal	Yemen
Endonezya	Komorlar	Sierra Leone	
Fas	Kuveyt	Somali	
Fildişi Sahili	Libya	Sudan	

* Suriye'nin Üyeliği 14-15 Ağustos 2012 tarihlerinde düzenlenen 4. Olağanüstü İİT Zirvesi'nde askıya alınmıştır.

Kaynak: <https://disiliskiler.ktb.gov.tr/TR-132162/islam-isbirligi-teskilatiiti.html>

Teşkilata üye ülkeler, ekonomik kalkınma düzeyleri açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Tablo 2.1'de görüldüğü üzere üye devletler arasında Suudi Arabistan, Türkiye ve Malezya gibi gelişmiş ekonomilere sahip ülkeler olduğu gibi, Çad, Nijer ve Afganistan gibi gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler de yer almaktadır (Özkul ve Kasım, 2020: 1138). Söz konusu farklılıklar, teşkilat bünyesinde yürütülen ticari ve ekonomik iş birliği süreçlerinde çeşitli yapısal zorluklara neden olmaktadır. Bu nedenle, üye ülkeler arasındaki kalkınma düzeyi farklarını azaltmaya yönelik çeşitli proje ve programlar geliştirilmektedir. İİT, küresel ticarete önemli bir aktör olma potansiyeline sahip olmakla birlikte üye ülkeler dünya nüfusunun yaklaşık dörtte birini barındırmakta ve küresel petrol ile doğal gaz rezervlerinin büyük bir bölümünü kontrol etmektedir (Keskin, 2016: 5). Bu durum, İİT ülkelerini uluslararası enerji piyasasında stratejik bir konuma taşımaktadır. Bununla birlikte, söz konusu avantajlara rağmen, teşkilat bünyesindeki ülkeler arasındaki ticari entegrasyonun oldukça düşük düzeyde kaldığı ve iç ticaretin artırılmasına yönelik yapısal reformlara ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir (Eraldemir, 2023: 130). İİT'nin ekonomik ve ticari entegrasyonunu desteklemek amacıyla, üye ülkeler arasında Ticaret Tercihleri Sistemi gibi serbest ticaret anlaşmaları uygulanmaktadır. Söz konusu girişimler, üye ülkeler arasındaki

ticaret akışını artırmayı ve ekonomik dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Nitekim, gümrük tarifeleri, mevzuat farklılıkları ve altyapı eksiklikleri gibi yapısal sorunlar, İİT içindeki ekonomik bütünleşmeyi sınırlayan faktörler arasında yer almaktadır (Özkul ve Kasım, 2020: 1145).

Netice itibarıyla, İİT, üye ülkeler arasındaki ekonomik ve ticari iş birliğini artırmayı hedefleyen önemli bir uluslararası kuruluş olarak varlığını sürdürmektedir. Öte yandan, üye ülkeler arasındaki ekonomik farklılıklar ve ticari entegrasyon eksikliği, teşkilatın etkinliğini sınırlamaktadır. Bu bağlamda, İİT'nin gelecekte ekonomik kalkınmayı destekleyici daha kapsamlı politikalar geliştirmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Ardianto, 2023: 161-184).

2.1.1 Teşkilatın Kuruluşu, Amaçları ve Gelişimi

İİT, 1969 yılında Kudüs'te yer alan Al-Aksa Camii'nin kundaklanması sonrasında, 24 ülkenin katılımıyla Fas'ın başkenti Rabat'ta düzenlenen 1. İslam Zirve Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda kurulmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2025). Akabinde, 1970 yılı mart ayında Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde toplanan İslam ülkeleri Dışişleri Bakanları, teşkilatın daimi genel sekreterliğinin oluşturulmasına karar verilmiştir (Ataman ve Gökçe, 2014: 6-29). Tablo 2.2'de İslam İşbirliği Teşkilatı hakkında güncel bilgiler yer almaktadır.

Tablo 2.2 İslam İşbirliği Teşkilatı Hakkında Genel Bilgiler (2023)

GENEL SEKRETERİ	Hissein Brahım TAHA
NÜFUS	2,1 milyar
Toplam GSYİH (PPP - Satın Alma Gücü Paritesi)	26,4 trilyon dolar
İİT GSYİH / DÜNYA GSYİH	%8,50
ORTALAMA GSYİH BÜYÜME HIZI	%3,30
Ortalama Kişi Başı GSYİH	4.571 dolar
TOPLAM DOĞRUDAN DIŞ YATIRIM (OIC ülkelerindeki toplam yabancı yatırım stoğu)	2,4 trilyon dolar
İHRACAT	2,51 trilyon dolar
İTHALAT	2,42 trilyon dolar
DÜNYA İHRACATINDAN ALINAN PAY	%9,6
DÜNYA İTHALATINDAN ALINAN PAY	%10,7
İİT-İÇİ TİCARET HACMİ/DÜNYA İLE TİCARET	%19,40
İİT İÇİ İHRACATTA İLK 10 ÜLKE	1. Suudi Arabistan – 75,5 milyar dolar, 2. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) – 74,8 milyar dolar, 3. Türkiye – 65,9 milyar dolar 4. Endonezya – 32,5 milyar dolar 5. Malezya – 30,9 milyar dolar 6. Mısır – 18,1 milyar dolar 7. Katar – 16,0 milyar dolar

Tablo 2.2'nin devamı

	8. Fildişi Sahili – 12,6 milyar dolar 9. Kazakistan – 12,5 milyar dolar 10. Nijerya – 7,7 milyar dolar
İİT İÇİ İTHALATTA İLK 10 ÜLKE	1. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) – 80,7 milyar dolar 2. Türkiye – 44,8 milyar dolar 3. Suudi Arabistan – 38,6 milyar dolar 4. Malezya – 36,4 milyar dolar 5. Endonezya – 31,3 milyar dolar 6. İran – 25,6 milyar dolar 7. Pakistan – 23,1 milyar dolar 8. Irak – 19,0 milyar dolar 9. Mısır – 16,6 milyar dolar 10. Bangladeş – 15,0 milyar dolar
MERKEZİ	Cidde, Suudi Arabistan
RESMİ DİLLERİ	Arapça, İngilizce, Fransızca

Kaynak: SESRIC (The Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries), Annual Economic Report of the OIC Countries (1 Kasım 2024) <https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/873.pdf>

İİT'nin anayasası, ilk kez 1971'de düzenlenen 2. İslam Dışışleri Bakanları Konferansı'nda hazırlanmış ve 1972'de gerçekleştirilen 3. İslam Dışışleri Bakanları Konferansı'nda kabul edilmiştir. İlgili belgede, üye ülkelerin Birleşmiş Milletler Anayasası'na ve insan haklarına olan bağlılıkları vurgulanmaktadır. Anayasa, 1 Şubat 1974 tarihinde BM tarafından da onaylanmıştır (Aktaş, 2009: 1-87).

1974 yılında Pakistan'ın Lahor kentinde düzenlenen 2. İslam Zirve Konferansı sonrasında, İİT, BM başta olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşlarla danışmanlık ve işbirliği ilişkilerine girmiştir (Akgül, 2013: 1-82). Üye ülkeler arasındaki dayanışmayı ve işbirliğini artırmayı hedefleyen güncel anayasası ise, 2008 yılında Senegal'in başkenti Dakar'da düzenlenen 11. İslam Zirve Konferansı'nda kabul edilmiştir (Aktaş, 2009: 1-87). Kuruluşundan itibaren geçen 40 yılı aşkın süreçte, teşkilata üye olan ülke sayısı 25'ten 57'ye yükselmiştir (Akgül, 2013: 1-82). İİT'nin ana gündemini oluşturan düzenli toplantılar, İslam Zirve Konferansları, Dışışleri Bakanları Konferansları ve Daimi Komite Toplantıları teşkilatın işleyişinde merkezi bir rol oynamaktadır.

Eylül 2005'te Mekke'de düzenlenen 3. olağanüstü zirvede, İslam ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda kapsamlı reformları öngören “10 Yıllık Eylem Planı” kabul edilmiştir (Ataman ve Gökçe, 2014: 15). Söz konusu plan kapsamında, üye ülkeler arasındaki ticaret ve ekonomik işbirliğinin artırılması, yoksulluğun azaltılması ve mevcut siyasi ile dini çatışmalarda uzlaştırıcı rolün güçlendirilmesi temel hedefler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, İİT'ye bağlı organların daha

etkin karar alma mekanizmalarına sahip olması ve Genel Sekreterlik ile işbirliğinin güçlendirilmesi amacıyla, teşkilatın modern koşullara uygun şekilde yeniden yapılandırılması yönünde adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda, İİT kapsamında düzenlenen çeşitli komisyon ve uzman toplantıları, ortak kararların alınması ve üye ülkelerin kalkınmasına yönelik projelerin geliştirilmesinde kritik rol oynamaktadır (Akgül, 2013: 1-82).

Özetle, İslam ülkelerinin ortak çıkarları doğrultusunda, bağlı ve ilgili ihtisas kuruluşları aracılığıyla, bilim ve teknolojinin ilerlemesi ile ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda araştırma ve işbirliği çalışmalarının desteklenmesi, İİT'nin temel hedefleri arasında yer almaktadır.

Tablo 2.3 İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Organları

İslam Zirvesi
Dışişleri Bakanları Konseyi
İİT Genel Sekreterliğ
Daimi Komiteler 1. Kudüs Komitesi 2. Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) 3. Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi (COMIAC) 4. Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH)
İcra Komitesi
Uluslararası İslami Adalet Divanı
Bağımsız Daimi İnsan Hakları Komisyonu
Alt Organlar
Uzmanlık Kuruluşları

Kaynak: <https://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> Erişim Taihi: (16 Şubat 2025)

Tablo 2.3'de İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Organları ifade edilmiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın yapısal düzeninde, üye devletlerin en üst düzey temsilcilerinden oluşan zirve organı, üç yılda bir gerçekleştirilen toplantılarla politika kararlarının alınması, kuruluşun hedefleri doğrultusunda stratejik bir yol haritasının belirlenmesi ve üye ülkeleri ilgilendiren diğer hususların değerlendirilmesinden sorumludur. Buna ek olarak, geçmiş zirve toplantılarında alınan stratejik kararların ve genel politikaların uygulanmasını sağlamak amacıyla her yıl düzenlenen Dışişleri Bakanları toplantıları, teşkilatın önemli bir karar alma mekanizması olarak işlev görmektedir. 1970'de yapılan ilk İslam Dışişleri Bakanları toplantısında kurulan Genel Sekreterlik, zirve ve bakanlar toplantılarında alınan kararların icrasından ve teşkilatın yasa ile

yönetmeliklerine uygun faaliyetlerin yürütülmesinden sorumludur. Merkezi Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde bulunan bu icra organı, Dışışleri Bakanları tarafından seçilen bir Genel Sekreter tarafından yönetilmekte olup 2005 seçimleri sonrasında göreve gelen Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, demokratik seçimle belirlenen ilk Genel Sekreter olmuştur (Ataman ve Gökçe, 2014: 6-29). Bunun yanı sıra, teşkilat yapısı içerisinde yer alan diğer organlar da stratejik işlevler üstlenmektedir. Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi, her yıl bakanlar düzeyinde İstanbul'da toplanarak Dışışleri Bakanları toplantısı öncesinde gündemi hazırlamakta ve bu gündeme ilişkin tavsiye kararlarını sunarak sürecin etkin yönetimine katkı sağlamaktadır. İlgili toplantıların açılış ve kapanış oturumlarına Türkiye Cumhurbaşkanı'nın başkanlık etmesi, komitenin ulusal düzeyde de desteklendiğini göstermektedir (Acar, 2019: 51-68). Enformasyon ve Kültürel İşler Daimi Komitesi ise, Senegal Devlet Başkanı'nın başkanlık ettiği bakanlar toplantıları aracılığıyla Dakar'da düzenli olarak gerçekleştirilmekte ve üye ülkeler arasında kültürel ve bilgilendirme alanındaki işbirliğini güçlendirmektedir. Diğer bir önemli organ olan Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Daimi Komitesi (COMSTECH) ise, her iki yılda bir Pakistan Devlet Başkanı'nın başkanlık ettiği ve İslamabad'da toplanan toplantılarla, üye ülkelerin bilim ve teknoloji alanındaki bireysel ve toplu kapasitelerini artırmayı hedeflemektedir. COMSTECH, üye ülkelerin bilimsel ve teknolojik kaynakları etkin bir şekilde kullanmalarını kolaylaştırarak, sanayileşme süreçlerini hızlandırmak ve sosyoekonomik kalkınmalarına destek olmak amacıyla çalışmalar yürütmektedir (Uslu, 2018: 27-64).

2.1.2 Üye Ülkelerin Temel Ekonomik ve Ticari Özellikleri

İslam İşbirliği Teşkilatı'na (İİT) üye olan ülkeler ağırlıklı olarak tarım ve madencilik ürünleri üretimi gerçekleştirmektedir. Bazı istisnai durumlar dışında, söz konusu ülkelerin ekonomik yapıları genellikle ham madde ihracatına dayalı olup nihai tüketim mallarının ithalatına bağımlı durumdadırlar (Handoyo vd., 2022). Dolayısıyla, İİT ülkelerinin ticaret ortaklarının çoğunlukla gelişmiş ekonomiler olmasına neden olmaktadır. 2023 yılı itibarıyla dünya nüfusunun yaklaşık %25,3'ünü kapsayan İİT üyesi ülkenin dünya üretimindeki payı, ABD doları bazında ve satın alma gücü paritesi dikkate alındığında %15,0 düzeyindedir (SESRIC, 2024).

Tablo 2.4 İslam İşbirliği Teşkilatı Üye Ülkelerinin Dünya Ticaretindeki Ticaret Hacmi Verileri (ABD Doları Cinsinden)

Yıl	Küresel Mal ve Hizmet Ticaret Hacmi Büyüme Oranları (%)	Küresel Mal Ticaret Hacmi Büyüme Oranları (%)	Küresel Ticaret Hacmi (Nominal Trilyon ABD Doları Cinsinden)
2020	-5,1	-4,9	18,9
2021	11,0	11,3	22,3
2022	5,6	3,2	24,9
2023	0,8	-0,9	23,6
2024	3,1*	2,8*	24,3*
2025	3,4*	3,3*	-

*2024 ve 2025 yılları tahmini verilerdir.

Kaynak: SESRIC. (2024). *OIC economic outlook 2024: Supporting private sector and SME development in OIC countries*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries. <https://www.sesric.org>

Dünya ticaretinin istikrarlı şekilde büyümesi Tablo 2.4’de görüldüğü üzere, 2020 yılında küresel pandemi etkisiyle birlikte sekteye uğramış ve aşağı yönlü bir seyir izleyerek-%5,1 oranında gerileme yaşamıştır. 2021 yılından itibaren günlük yaşamın normale dönmesiyle birlikte ticaret hacminde %11,0 oranında bir büyüme meydana gelmiş ve küresel ticaret hacmi 22,3 trilyon ABD dolarına ulaşmıştır. Söz konusu artış trendi 2022 yılında %5,6 büyüme ile devam etmiş ve dünya ticaret hacmi 24,9 trilyon ABD dolarına yükselmiştir. Nitekim, 2023 yılında küresel ekonomik belirsizlikler ve ticaret kısıtlamaları nedeniyle büyüme yavaşlamış ve yalnızca %0,8 oranında bir artış göstermiş, dünya ticaret hacmi 23,6 trilyon ABD doları seviyesine gerilemiştir (SESRIC, 2024). Tablodaki tahmini verilere göre, 2024 ve 2025 yıllarında küresel mal ve hizmet ticaret hacmi ile mal ticaret hacminde büyümenin ivme kazanacağı öngörülmektedir. Toparlanmanın, küresel ticaretin sürdürülebilir bir şekilde büyümesine katkı sağlaması öngörülmektedir (WTO, 2024: 3) Bu gelişmeler, dünya ticaretinin 2020 sonrası toparlanma sürecine girdiğini ancak 2023 yılında yaşanan küresel yavaşlamanın ticaret üzerinde olumsuz etkiler yarattığını göstermektedir. Önümüzdeki iki yılda ticaretteki toparlanmanın devam edeceği öngörülmekle birlikte İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyesi ülkelerin de söz konusu eğilimden yararlanarak küresel ticaretteki paylarını artırmaları beklenmektedir.

Tablo 2.5’de görüldüğü üzere İİT’ye üye ülkelerin toplam ticaretinin GSYİH’ye oranı, 2020 yılında %39,0 seviyesinde iken, 2023 yılı itibarıyla %38,7 olarak kaydedilmiştir. Küresel ekonomik belirsizlikler ve pandemi sonrası toparlanma sürecinin etkisiyle ticaretin GSYİH’ye oranında küçük dalgalanmalar yaşanmıştır. Diğer gruplarla karşılaştırıldığında, İİT ülkelerinin toplam ticaretinin GSYİH’ye oranı, dünya ortalamasından yaklaşık 4,9 puan yukarıda ve gelişmiş ülkeler ortalamasından ise 15,7

puan yukarıda yer almaktadır (SESRIC, 2024). İlgili veriler, İİT ülkelerinin uluslararası ticarete yüksek bir bağımlılığa sahip olduğunu ve ticaretin GSYİH içindeki payının dünya geneline kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Küresel ekonomik dalgalanmalar ve bölgesel politika değişkenleri, ilgili oranlarda dönemsel oynaklıklara yol açmaktadır.

Tablo 2.5 Toplam Ticaret (GSYİH'ye Oranı, Yüzde)

Yıl	İİT Ülkeleri (%)	Dünya Ortalaması (%)	Gelişmiş Ülkeler (%)	İİT-Dışı Gelişmekte Olan Ülkeler (%)
2020	39,0	34,1	23,3	35,8
2021	38,7	33,9	23,5	35,6
2022	39,0	34,0	23,2	36,0
2023	38,7	34,1	23,3	35,9

Kaynak: SESRIC. (2024). *OIC economic outlook 2024: Supporting private sector and SME development in OIC countries*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries. <https://www.sesric.org>

İİT'ye üye ülkelerin ihracat ve ithalat yapıları, 2020-2023 yılları arasındaki ekonomik gelişmelere ve küresel ticaret dinamiklerine bağlı olarak önemli değişimler göstermektedir. Özellikle Tablo 2.6'da görüldüğü üzere, petrol ve doğalgaz ihracatı, İİT ülkelerinin toplam ihracatında en yüksek paya sahip olup 2020 yılında %42,8 seviyesindeyken 2023 yılı itibarıyla %45,2'ye yükselmiştir. Söz konusu durum, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların İİT ülkelerinin dış ticaret performansı üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanında, kimyasal ürünler, tarım ürünleri, elektronik ve makine ile metal ve mineraller İİT ülkelerinin başlıca ihraç kalemleri arasında yer almaktadır. 2020-2023 yılları arasında elektronik ve makine ihracatında kademeli bir artış gözlemlenirken, kimyasal ürünlerin ihracattaki payı hafif bir düşüş göstermiştir.

Tablo 2.6 İİT Ülkelerinin Başlıca İhracat ve İthalat Ürünleri (2020-2023)

Yıl	Başlıca İhracat Ürünleri (2020-2023)					Başlıca İthalat Ürünleri (2020-2023)				
	Petrol ve Doğalgaz (%)	Kimyasal Ürünler (%)	Tarım Ürünleri (%)	Elektronik ve Makine (%)	Metal ve Mineraller (%)	Makine ve Ekipman (%)	Elektronik (%)	Kimyasal Ürünler (%)	Gıda Ürünleri (%)	Petrol ve Doğalgaz (%)
2020	42,8	12,1	9,2	7,9	7,1	21,9	13,5	11,2	9,4	8,3
2021	44,5	12,0	9,5	8,3	7,3	22,1	13,8	11,4	9,6	8,5
2022	45,0	11,9	9,4	8,5	7,4	22,3	13,9	11,5	9,7	8,5
2023	45,2	11,8	9,6	8,7	7,5	22,4	14,1	11,5	9,8	8,6

Kaynak: SESRIC. (2024). *OIC economic outlook 2024: Supporting private sector and SME development in OIC countries*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries. <https://www.sesric.org>

İthalat tarafında ise, İİT ülkelerinin dış ticaret kompozisyonu farklı bir yapı sergilemektedir. 2023 yılı itibarıyla en büyük ithalat kalemleri, makine ve ekipman (%22,4), elektronik (%14,1), kimyasal ürünler (%11,5), gıda ürünleri (%9,8) ve petrol ve doğalgaz (%8,6) olmuştur. Elde edilen bulgular, İİT ülkelerinin sanayileşme ve teknoloji alanındaki ilerlemelerinin büyük ölçüde dış pazarlardaki gelişmelere bağlı biçimde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Söz konusu veriler, İİT ülkelerinin küresel ticaretteki önemli rolü olduğunu ancak ticaretlerinin büyük ölçüde enerji ihracatına dayalı olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, sanayi ve teknoloji alanında dışa bağımlılık, ithalat kalemlerindeki makine ve elektronik ürünlerin yüksek oranlarıyla net bir şekilde görülmektedir. Bu çerçevede, İİT ülkelerinin ekonomik çeşitliliği artırarak küresel ticaret sistemine daha dengeli bir şekilde entegre olmaları gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2.7 İİT-İçi İhracat, İthalat ve Ticaret Oranları ve Değerleri

	İİT-İçi İhracat / Toplam İİT İhracatı		İİT-İçi İthalat / Toplam İİT İthalatı		İİT-İçi Ticaret / Toplam İİT Ticareti	
Yıl	Oran (%)	Değer (Milyar \$)	Oran (%)	Değer (Milyar \$)	Oran (%)	Değer (Milyar \$)
2019	18,8	324	19,2	335	19,0	659
2020	20,8	299	20,5	312	20,6	611
2021	18,9	378	18,7	402	18,8	780
2022	18,5	483	18,3	498	18,4	981
2023	19,4	453	18,7	472	19,1	925

Kaynak: SESRIC. (2024). OIC economic outlook 2024: Supporting private sector and SME development in OIC countries. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries. <https://www.sesric.org>

Tablo 2.7’de 2023 yılı itibarıyla İİT-içi ticaretin toplamı 925 milyar ABD doları, İİT-içi ihracat 453 milyar ABD doları ve İİT-içi ithalat 472 milyar ABD doları seviyesinde gerçekleşmiştir. Son yıllarda gözlenen eğilim, İİT-İçi Ticaret/Toplam İİT Ticareti oranının %19,1 seviyesinde kaldığını göstermektedir. İlgili oran, 2020 yılında %20,6 seviyesine ulaşmış olsa da sonraki yıllarda hafif bir düşüş göstermiştir. İİT içi ticaretin gelişimi çeşitli yapısal ve ekonomik engellerle karşı karşıya kalmaktadır. İİT-içi ticaretin gelişiminde çeşitli engeller bulunmaktadır (Bhatti ve Ghouse, 2023: 1-25).

Kamalu ve Ibrahim (2023), İİT üyesi ülkelerde insan gelişmişliği düzeylerinin genel olarak düşük olduğunu ve ülkeler arasında önemli gelişmişlik farklarının bulunduğunu ortaya koymuştur. Çalışmada, İİT ülkelerinin büyük çoğunluğunun düşük ve orta insan gelişimi kategorisinde yer aldığı ortaya konulmuştur (Kamalu ve Ibrahim, 2023: 377-404). 2023 yılı itibarıyla Dünya Bankası'nın Fakir ve Ağır Borçlu Ülkeler (HIPC) kategorisinde İİT'ye üye 18 ülke bulunmaktadır (World Bank, 2024). Birleşmiş Milletler'in En Az Gelişmiş Ülkeler (LDC) kategorisinde ise İİT'ye üye 20 ülke yer almaktadır (BM, 2024).

Tablo 2.8 2023 Yılı İİT-İç Ticaretin Bölgesel Dağılımı ve Ekonomik Dinamikleri

Sıra	İİT-İç İhracat Yapan İlk 10 Ülke (2023)			İİT-İç İthalat Yapan İlk 10 Ülke (2023)		
	Ülke	Değer (Milyar \$)	Toplam İİT-İç İhracat Payı (%)	Ülke	Değer (Milyar \$)	Toplam İİT-İç İthalat Payı (%)
1	Suudi Arabistan	75.5	16.7	Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)	80.7	17.0
2	Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)	74.8	16.5	Türkiye	44.8	9.5
3	Türkiye	65.9	14.6	Suudi Arabistan	38.6	8.2
4	Endonezya	32.5	7.2	Malezya	36.4	7.7
5	Malezya	30.9	6.8	Endonezya	31.3	6.6
6	Mısır	18.1	4.0	İran	25.6	5.4
7	Katar	16.0	3.5	Pakistan	23.1	4.9
8	Fildişi Sahili	12.6	2.8	Irak	19.0	4.0
9	Kazakistan	12.5	2.8	Mısır	16.6	3.5
10	Nijerya	7.7	1.7	Bangladeş	15.0	3.2

Kaynak: SESRIC. (2024). OIC economic outlook 2024: Supporting private sector and SME development in OIC countries. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries. <https://www.sesric.org>

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üye ülkeleri arasındaki ticaret Tablo 2.8'de görüldüğü üzere, büyük ölçüde belirli ülkelere yoğunlaşmış olup 2023 yılı itibarıyla İİT-iç ihracatın %76,5'lik kısmı ilk 10 ülke tarafından gerçekleştirilmektedir. Benzer şekilde, İİT-iç ithalatın %69,9'u da yine ilk 10 ülke tarafından yapılmaktadır. Söz konusu durum, İİT içindeki ticari faaliyetlerin belirli ülkeler arasında yoğunlaştığını ve bölgesel ekonomik farklılıkların ticaret dinamikleri üzerinde belirleyici bir faktör olduğunu göstermektedir.

2023 yılında Suudi Arabistan (%16,7), Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) (%16,5) ve Türkiye (%14,6), İİT-iç ihracatın en büyük üç aktörü olmuştur. Belirtilen üç ülke, toplam İİT-iç ihracatın %47,8'ini oluşturmaktadır. Petrol ve doğalgaza dayalı ihracat modeli, Suudi Arabistan ve BAE'nin ticaretteki ağırlığını artırırken, Türkiye'nin

ihracatındaki çeşitlilik, elektronik, kimyasal ürünler ve makine gibi sanayi mallarının ticaretiyle küresel piyasalara entegre olmasını sağlamaktadır.

Benzer biçimde, Birleşik Arap Emirlikleri (%17,0), Türkiye (%9,5) ve Suudi Arabistan (%8,2), İİT içi ithalat hacmi bakımından ilk üç sırada yer almaktadır. BAE'nin yüksek ithalat oranı, ülkenin bölgesel ölçekte bir ticaret merkezi olarak konumlandığını ve küresel tedarik zincirleri içerisinde stratejik bir rol üstlendiğini göstermektedir. Türkiye ve Suudi Arabistan'ın ithalat düzeyleri ise, sanayi üretimi ile tüketim mallarına yönelik dışa bağımlılığın sürdüğüne işaret etmektedir.

Bölgesel ticaret eğilimleri incelendiğinde, İİT içi ticaretin büyük ölçüde Orta Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri tarafından yönlendirildiği görülmektedir. Malezya (%6,8 ihracat, %7,7 ithalat) ve Endonezya (%7,2 ihracat, %6,6 ithalat), Güneydoğu Asya'daki en büyük ticaret ortakları olarak dikkat çekerken, Mısır, İran ve Pakistan gibi ülkelerinde önemli ticaret hacmine sahip olduğu görülmektedir.

İİT içi ticaretin belirli ülkelere yoğunlaşmasının başlıca nedenleri arasında üretim kapasitesi, enerji kaynaklarına erişim, ticaret altyapısı ve bölgesel iş birlikleri yer almaktadır. Suudi Arabistan ve BAE gibi petrol ihracatçısı ülkeler, enerji kaynakları sayesinde büyük ihracat fazlası verirken, Türkiye ve Malezya gibi sanayi ve ticaret merkezleri daha çeşitli ticaret modelleri geliştirmektedir. Bu bağlamda, İİT içindeki ticaret hacminin sınırlı olması, üye ülkeler arasındaki ticaret engelleri, lojistik altyapı eksiklikleri ve ekonomik dengesizlikler nedeniyle sürdürülebilir bir artış göstermemektedir. Özellikle, Afrika kıtasındaki İİT ülkeleri ve düşük gelirli ekonomiler, ticaret hacimleri açısından küresel rekabette geri planda kalmaktadır (Emeka, 2020: 171-193). Bu nedenle, İİT içi ticaretin artırılması için bölgesel entegrasyon projeleri, lojistik altyapının iyileştirilmesi ve sanayi çeşitliliğinin artırılmasına yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir (Masood vd., 2023: 360-382).

2.3 İslam İşbirliği Teşkilatı Üyesi Ülkelerinin Dış Ticareti

İİT üyesi ülkeler, dünya ticaret sisteminde önemli bir konuma sahip olmasına rağmen, ekonomik ve ticari entegrasyon açısından çeşitli zorluklarla karşı karşıya bulunmaktadır (Mohamed vd., 2024: 58-67). Küreselleşmenin etkisiyle İİT ülkeleri giderek uluslararası ticarete daha fazla entegre olurken, bu ülkeler arasındaki ticaret hacminin istenilen seviyeye ulaşamaması dikkat çekmektedir (Çadırcı ve Levent, 2022: 298-315). Küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin farklı ekonomik yapılara sahip İİT ülkelerinde değişiklik gösterdiği gözlemlenmektedir. Küreselleşmenin etkileri ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Kurumsal altyapısı ve ekonomik esnekliği güçlü olan ülkeler küresel entegrasyondan daha fazla yarar sağlarken, yapısal sorunlarla karşı karşıya olan ülkelere bu entegrasyon süreci sınırlı kalmaktadır (Durak, 2022: 1-21).

2.3.1 İslam Ülkeleri Arasında Ticaret Hacmi ve Ağ Yapısı

İİT üyesi ülkeler arasındaki ticaret hacmi, bölgesel ekonomik entegrasyon düzeyi yüksek olan diğer bloklarla karşılaştırıldığında oldukça sınırlı kalmaktadır (Eldeeb vd., 2021). Toplam dış ticaret hacmi içinde üye ülkeler arasında gerçekleşen ticaretin yalnızca %18 düzeyinde olması, İİT içi ekonomik bütünleşmenin istenilen seviyeye ulaşamadığını göstermektedir Söz konusu durumun temel nedenleri arasında lojistik altyapının yetersizliği, ortak ticaret politikalarının eksikliği ve ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farkları yer almaktadır (Masood vd., 2023: 360-382). İİT üyesi ülkeler, ortak dini ve kültürel değerlere sahip olmasına rağmen, ticari ilişkileri güçlendirmek adına yeterli yapısal düzenlemeleri hayata geçirememiştir. (Sey, 2020: 55-74)

Türkiye'nin İİT ülkeleri ile ticaretinde Linder Hipotezi'nin geçerliliğini test eden Yüksel (2023)'in çalışmasına göre, Türkiye ile benzer gelir seviyesine sahip İİT ülkeleri arasında daha yüksek ticaret hacmi gözlemlenmektedir. Linder Hipotezi, benzer gelir seviyelerine sahip ülkelerin, tüketici tercihlerindeki yakınlık nedeniyle birbirleriyle daha yoğun ticaret yapma eğiliminde olduklarını öne sürmektedir (Hallak, 2006). Buna ek olarak, gelir farklılıkları ve sanayi yapılarındaki dengesizlikler

nedeniyle ticaret hacminin potansiyelin altında kaldığı görülmektedir. İlgili bulgu, İİT ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğini artırmaya yönelik politikaların yalnızca kültürel ve dini benzerliklere dayanmak yerine, ekonomik yapıların uyumluluğunu da göz önünde bulundurması gerektiğini göstermektedir (Yüksel, 2023: 172-183).

2.3.2 Üye Ülkelerin Dış Ticareti: Temel Eğilimler

İİT ülkelerinin dış ticaret eğilimleri incelendiğinde, enerji sektörü öne çıkmaktadır. Petrol ve doğalgaz ihracatında Suudi Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerin küresel piyasalarda önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir (Sey, 2020: 70). Türkiye, Endonezya ve Malezya gibi sanayi üretimine dayalı ekonomiler ise tekstil, otomotiv ve elektronik ürünlerde rekabet avantajına sahip ülkeler arasında yer almaktadır (Yüksel, 2023: 172-183). Sanayi üretimine dayalı İİT ülkeleri ve enerji ihraç eden ülkeler arasındaki standartlaştırma süreçlerindeki uyumsuzluklar ve lojistik sorunlar nedeniyle ticaretin gelişimi yavaş ilerlemektedir (Sey, 2020: 55-74).

İİT üyesi ülkelerin, insani gelişmişlik seviyeleri yüksek olan ülkelerin ticari ağlarının daha geniş olduğu ve küresel piyasalarla daha fazla entegre oldukları, düzeyi düşük olan ülkelerin ise dış ticaret kapasitelerinin sınırlı kaldığı ve özellikle büyük ölçüde tarım ile hammadde ihracatına bağımlı oldukları gözlemlenmektedir (Kamalu ve Ibrahim, 2023: 377-404). Söz konusu durum, İİT ülkeleri arasındaki ekonomik entegrasyonun artırılması için eğitim, sağlık ve altyapı yatırımlarının öncelikli olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir (Durak, 2022: 1-21).

İİT üyesi ülkelerin dış ticaret yapıları, ekonomik gelişmişlik düzeyleri ve ticaret politikaları doğrultusunda şekillenmekte olup kurumsal yapıların niteliği ikili ve bölgesel ticaret kalıplarının oluşumunda belirleyici bir rol oynamaktadır (Yusuf vd., 2021: 177-191; Masood vd., 2023: 360-382). Küresel piyasalarla entegrasyon süreçlerini hızlandırmak ve bölgesel ekonomik işbirliğini artırmak adına, serbest ticaret anlaşmalarının yaygınlaştırılması, lojistik altyapının güçlendirilmesi ve ortak ticaret politikalarının oluşturulması gerekliliği ön plana çıkmaktadır (Anbumozhi ve Kalirajan, 2020: 91-110).

2.5 İslam İşbirliği Teşkilatı Ülkelerinde Ticaret Politikaları

İslam ülkelerinde ticaret politikaları, ekonomik kalkınmayı teşvik etmek, dış ticaret hacmini artırmak ve küresel ekonomik sistemle entegrasyonu sağlamak amacıyla farklı stratejilere dayanmaktadır. İİT üyesi ülkeler arasında uygulanan ticaret politikaları, ülkelerin ekonomik yapıları, sanayi gelişim seviyeleri ve doğal kaynak zenginlikleri doğrultusunda farklılık göstermektedir (Masood vd., 2023: 360-382). Söz konusu politikalar, serbest ticaret uygulamalarının yaygınlaştırılması, doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi ve bölgesel düzeyde ekonomik iş birliklerinin desteklenmesi gibi çok yönlü unsurları içermektedir (Al-Isawi, 2024: 6730-6745).

İİT üye ülkeler arasında ekonomik iş birliğini ve ticareti teşvik etmeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. İİT üyeliğinin ikili ticaret üzerindeki olumlu etkileri, ekonomik entegrasyonun geliştirilmesi için önemli fırsatlar sunduğunu göstermektedir (Mohmand ve Wang, 2014). Öte yandan, mevcut çalışmalar kimyasallar, gıda, mamul ürünler ve makine gibi sektörlerde İİT üye ülkeleri arasındaki bölgesel ticaret potansiyelinin sınırlı olduğunu göstermektedir (Mohd. Amin vd., 2011). Bu doğrultuda, Muchtar ve arkadaşları (2025: 428-446) tarafından gerçekleştirilen analizde, Endonezya ile İİT ülkeleri arasında ithalat tarifelerinin sıfırlanmasına dayalı serbest ticaret senaryolarının, özellikle helal gıda sektöründe, Endonezya'nın refah düzeyi, GSYİH'si ve dış ticaret dengesi üzerinde olumlu etkiler yarattığı ifade edilmiştir. Elde edilen bulgular, İİT içi ticaretin belirli sektörlerde geliştirilmesi durumunda ekonomik entegrasyonun somut faydalar sağlayabileceğine işaret etmektedir. Küreselleşme sürecinden daha fazla fayda sağlanabilmesi için İİT ülkelerinin etkin politikalar uygulayarak yabancı sermayeyi çekmesi ve karşılaştırmalı üstünlüklerine dayalı olarak ihracatlarını çeşitlendirmesi gerekmektedir (Lim vd., 2013; Masood vd., 2023: 360-382).

Serbest Ticaret Anlaşmalarının özellikle İİT üye ülkeleri arasındaki bölgesel ticaret üzerinde olumlu bir etkisi olduğu ve yönetim kalitesinin ihracat uyum süreçlerini doğrudan etkilediği belirlenmiştir (Masood vd., 2023: 360-382) Ekonomik büyüme ile ticaret dengesi ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi inceleyen

araştırmalar, ticaret politikalarının etkin şekilde yapılandırılmasının önemini ortaya koymaktadır (Eldeeb vd., 2023).

İİT ticaretine yönelik çekim modeli analizleri, gayri safi yurt içi hasılanın ticareti olumlu yönde etkilediğini, ancak mesafenin ticaret akışlarını sınırlayıcı bir unsur olduğunu göstermektedir (Nasrullah vd., 2020; Yusuf vd., 2021: 177-191; Masood vd., 2023: 360-382). Değerlendirmeler, İİT üye ülkeleri arasındaki ticaret hacminin sahip olunan ekonomik potansiyeli tam olarak yansıtmadığını ortaya koymaktadır (Hanif, 2021). Bu çerçevede, İİT ülkeleri arasındaki ticaretin artırılması için Tercihli Ticaret Sistemi'nin stratejik açıdan önemli bir adım olduğu öne sürölmektedir (Mohd. Amin ve Hamid, 2009). Literatürde, adil ve serbest ticaret uygulamalarının İİT ülkelerinde ekonomik büyümeyi destekleyici etkiler yarattığı ifade edilmektedir (Kareem, 2022). İİT ülkelerinin ticaret performansını artırmak için yönetişimin iyileştirilmesi, katma değerli üretime odaklanması ve serbest ticaret politikalarının benimsenmesinin önemi vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, tüm bu çabalara rağmen İslami Ortak Pazar hedefinin gerçekleştirilmesi önünde önemli yapısal ve politik engellerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Gulenay ve Yumuşak'ın (2023: 28-44) İİT ülkeleri arasında ortak pazar olasılıklarını ampirik olarak incelediğı çalışmasında da teknik verimsizlikler nedeniyle mevcut ticaret potansiyelinin önemli ölçüde atıl kaldığı ve ekonomik entegrasyonun ancak aşamalı ve yapısal dönüşümlerle mümkün olabileceğı ortaya konulmuştur.

2.5.1 Bölgesel ve Küresel Ticaret Anlaşmaları

İİT üyesi ülkeler, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak ve küresel ticarete daha etkin bir rol almak amacıyla çeşitli bölgesel ve küresel ticaret anlaşmalarına katılmaktadır. İlgili anlaşmalar, üye ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesi, gümrük tarifelerinin azaltılması ve ticaret hacminin artırılması gibi hedefleri içermektedir (Masood vd., 2023: 360-382). Bu anlaşmalardan biri olan Tercihli Ticaret Sistemi (TTS), İİT üyesi devletler arasında ticaretin artırılması ve ekonomik iş birliğinin güçlendirilmesi amacıyla geliştirilmiş olup uzun soluklu müzakereler ve hazırlık süreçlerinin ardından 1 Temmuz 2022 yılında yürürlüğe girmiştir (İSEDAK, 2025). Tasarımı gereğı sistem, ticaretin serbestleşmesi ve gümrük vergilerinin düşürölmesi aracılığıyla İİT üyesi

lkeler arasındaki ekonomik entegrasyonu güçlendirmeyi hedeflemektedir. TTS, ye ülkeler arasında belirli ürün gruplarında gümrük vergilerinin kademeli olarak indirilmesini öngörmektedir. Bu kapsamda, her ülke kendi taviz listelerini belirleyerek, hangi ürünlerde ne kadar vergi indirimi yapacağını taahhüt etmiştir. Örneğin, Türkiye'nin taviz listeleri ve uygulama takvimi, Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, Sayı 31881, 2022).

Bölgesel ticaretin gelişmesine yönelik olarak İİT'nin alt organlarından biri olan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) kurulmuştur. EİT'nin üstlendiği işlevlerden en önemlisi, örgüt bünyesinde ye ülkeler arasında ticaretin serbestleşmesini ve kolaylaştırılmasını hedefleyen politikalar üretilmesidir. (Rehman ve Mushtaq, 2020: 96-108). Bir diğer ekonomik işbirliği ve ticareti artırmaya yönelik olarak Bangladeş, Endonezya, İran, Malezya, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Türkiye'nin oluşturduğu Gelişen Sekiz lke (D-8) ve Ticaret İşbirliği kurulmuştur. İlgili anlaşma, ye ülkeler arasındaki ticaret hacminin artırılmasında önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. İİT yesi lkeler, Dünya Ticaret rgt (DT) gibi küresel ticaret platformlarında da aktif rol almaktadır. DT yeliği, ye ülkelerin küresel ticaret kurallarına uyum sağlamasını ve ticaret anlaşmazlıklarının çözümünde etkin bir mekanizma kullanılmasını sağlamaktadır (zkaya, 2011: 279-288).

İİT yesi ülkeler, bölgesel ve küresel ticaret anlaşmaları aracılığıyla ekonomik işbirliğini artırmayı ve ticaret hacimlerini genişletmeyi hedeflemektedir. Mevcut süreçte karşılaşılan bürokratik engeller, ekonomik yapılar arasındaki farklılıklar ve uygulama aşamasındaki zorluklar, beklenen sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Ticaret politikalarının etkinliğini artırmak adına, ye ülkeler arasında daha güçlü iş birliği ve kurumsal düzeyde koordinasyonun tesis edilmesi gerekmektedir (Yusuf vd., 2021: 177-191).

2.5.2 Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Kısıtlamaları

İİT yesi ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesi yönünde önemli çabalar bulunmakla birlikte, uygulanan gümrük tarifeleri ve ticaret kısıtlamaları, ekonomik entegrasyonu sınırlayan temel faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. İİT

lkelerinde gümrük vergileri genellikle ekonomik kalkınma düzeylerine ve sektörel politikalarına göre farklılık göstermektedir. lkeler arasında dış ticaret politikalarında farklılaşmalar gözlemlenmektedir (Ali vd., 2020: 682-702; Yusuf vd., 2021: 177-19; Liu vd., 2022; Masood vd., 2023. Yerli üreticiyi koruma hedefiyle yüksek gümrük tarifeleri uygulayan ülkeler bulunurken, bazı ülkeler ise ticaretin serbestleştirilmesine yönelik yapısal reformlar hayata geçirmektedir (Hassan vd., 2010).

İİT lkelerinde yüksek gümrük vergileri ve ticaret engelleri, bölgesel ticaretin gelişimini sınırlayan en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Örneğın, DT standartlarına tam olarak uyum sağlanmaması ve ye ülkeler arasındaki farklı regülasyonlar, gümrük prosedürlerinde bürokratik engellerin oluşmasına neden olmaktadır. Nitekim, sınır geçişlerinde yaşanan gecikmeler, ticari maliyetleri artırarak bölgesel ticaretin gelişimini olumsuz etkilemektedir (ITC, 2024). İslam Kalkınma Bankası ve İİT bünyesinde yürütülen çeşitli projeler, gümrük prosedürlerini kolaylaştırmak ve ticaret hacmini artırmak amacıyla oluşturulmaktadır. Örneğın, İİT Tercihli Ticaret Sistemi, ye ülkeler arasında düşük gümrük tarifeleriyle ticaretin geliştirilmesini hedeflemektedir. Öte yandan sistemin etkin şekilde uygulanabilmesi için ye ülkeler arasında standart düzenlemelerin ve ticari protokollerin uyumlaştırılması gerekmektedir (Jeffery, 2018). 21. yüzyılda bazı İİT lkeleri dijitalleşme ve sınır ötesi ticaret kolaylıkları sağlayan gümrük politikaları geliştirmektedir. Elektronik gümrük işlemleri ve dijital ticaret platformlarının kullanımının yaygınlaştırılması, ticaret maliyetlerini azaltarak ticaret hacmini artırma potansiyeli taşımaktadır (Kayaoğlu, 2015).

2.5.3 Ticaret Politikalarının eşitlendirme zerindeki Etkileri

İİT lkelerinde ticaret politikalarının en önemli hedeflerinden biri, ekonomik çeşitlendirmeyi sağlayarak sürdürülebilir büyümeyi desteklemektir. Birçok İİT yesi ülke, tarihsel olarak tek bir sektöre bağımlı ekonomi politikaları yürütmüştür. Örneğın, Körfez lkeleri büyük ölçüde petrol ve doğalgaz ihracatına bağımlıyken, bir takım Afrika lkeleri tarım ve madencilik sektörlerinde uzmanlaşmıştır (Hassan, 2009).

Ticaret politikaları, ihracat ürün çeşitliliğini artırarak ekonomilerin küresel piyasalardaki kırılganlığını azaltmada kritik bir rol oynamaktadır. Örneğin, Malezya ve Türkiye gibi ülkeler, katma değerli üretimi teşvik eden sanayi politikaları uygulayarak ihracatta çeşitlendirmeyi başarmışlardır. Bu bağlamda, İİT ülkelerinin ticaret politikalarını çeşitlendirmesi için sanayi ve hizmet sektörlerini geliştirmeye yönelik yatırım teşvikleri sağlaması gerekmektedir (Mohmand ve Wang, 2014). Bununla birlikte, ticaret politikalarının ekonomik çeşitlendirme üzerindeki etkisi, ülkelerin yönetim kalitesine ve kurumsal yapısına bağlı olduğu görülmektedir. Serbest Ticaret Anlaşmaları ve bölgesel ekonomik iş birlikleri, ihracatın çeşitlenmesine katkı sunarken, kurumsal kapasitesi sınırlı olan İİT ülkelerinde bürokratik engeller ve yatırım güvenliğine ilişkin sorunlar, doğrudan yabancı yatırımların artışı kısıtlamaktadır (Ersun ve Arslan, 2010: 172-190).

Ticaret politikalarının çeşitlendirme üzerindeki bir diğer önemli etkisi de ülkelerin ihracat stratejileriyle ilgilidir (Vogel, 2025: 257-307). Örneğin, yüksek teknoloji ürünler ve hizmet ihracatına yönelik İİT ülkeleri, küresel ticaret ağlarına daha entegre olabilmektedir. Li, Huang ve Du'nun (2023: 1040-1073) yüksek teknoloji ürünler üzerine yaptığı ampirik araştırmada ticaret ağındaki merkezî konumların ülkelerin küresel değer zincirinde daha yukarı pozisyonlar elde etmelerini sağladığı ve bu durumun ihracat çeşitliliği ile doğrudan ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Öte yandan, birçok üye ülkenin düşük teknoloji ürünlerde yoğunlaşması, uzun vadede ekonomik çeşitliliği sağlamada yetersiz kalmaktadır (Mohmand ve Wang, 2014: 113-128).

İİT ülkeleri arasında ticaret politikalarının çeşitlendirilmesi, sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanmasında stratejik bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Üye ülkelerin, ticaret stratejilerini çeşitlendirerek ihracat bağımlılıklarını azaltmaları ve küresel ticaret sisteminde daha yüksek düzeyde rekabet gücü elde etmeleri gerekmektedir. Bu çerçevede, Tercihli Ticaret Sistemi gibi bölgesel girişimlerin etkin biçimde uygulanması, ekonomik çeşitliliğin artırılmasına yönelik önemli fırsatlar sunmaktadır.

3. ÇEŞİTLENDİRME STRATEJİLERİ VE İSLAM TEŞKİLATI ÜLKELERİNDE KAYNAK ÜLKE ÇEŞİTLENDİRMESİ

Küresel ekonomi, 21. yüzyılda artan jeopolitik gerilimler, pandemi sonrası belirsizlikler ve tedarik zinciri kesintileri gibi çok boyutlu risklerin damga vurduğu bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Ekonomik yapıları dışsal şoklara karşı yüksek düzeyde kırılganlık gösteren ülkelerde, ticaretin çeşitlendirilmesi, büyüme hedeflerine ulaşmanın yanı sıra ekonomik güvenliğin sağlanması ve makroekonomik dayanıklılığın artırılması açısından stratejik bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir (Hesse, 2008; Grävingholt, Ziaja ve Kreibaum, 2015: 1281-1298). Ticaretin çeşitlendirilmesi, ürün yelpazesi ve coğrafi dağılım açısından dışa bağımlılığı azaltarak ekonomik istikrarın güçlendirilmesine ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin desteklenmesine katkı sunan bütüncül bir stratejik yönelimi temsil etmektedir (Hausmann ve Rodrik, 2003: 603-633; Jansen, 2004).

Özellikle İİT üyesi ülkeler açısından değerlendirildiğinde, dış ticaretin sınırlı ürün grupları ve dar bir ülke yelpazesiyle yürütülmesi, ilgili ekonomileri küresel düzeyde yaşanan şoklara karşı daha savunmasız kılmaktadır (World Bank, 2020a; UNCTAD, 2023). Bhatti ve Ghouse'un (2023: 1-25) çalışması da İİT ülkeleri arasındaki ticaretin yapısal engeller, kurumsal yetersizlikler ve pandeminin yarattığı kırılganlıklar nedeniyle sınırlı kaldığını ve bölgesel entegrasyonun güçlenmesi için ortak standartlar ile lojistik altyapının geliştirilmesinin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır. Emtiaya dayalı ihracat yapısı, dar tedarikçi havuzuna olan bağımlılık ve sınırlı üretim çeşitliliği gibi yapısal sorunlar, İİT ülkelerinin makroekonomik kırılganlıklarını derinleştirmektedir (Callen vd., 2014; SESRIC, 2023a). Bu nedenle, ticaretin ürün ve kaynak ülke çeşitliliği temelinde yeniden yapılandırılması, ilgili ülkeler açısından ekonomik dayanıklılığın güçlendirilmesi ve dış kaynaklı risklerin daha etkin şekilde yönetilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Haddad vd., 2013: 765-790; Miroudot, 2020: 117-130).

3.1 Ticarete Çeşitlendirme Stratejileri

Ticaretin çeşitlendirilmesi, ülkelerin dış ekonomik kırılganlıkları azaltmak ve uzun vadeli büyüme potansiyelini artırmak amacıyla benimsedikleri temel stratejilerden biri olarak öne çıkmaktadır (Gnangnon, 2020a: 22-57). Küresel ticaret dinamikleri bağlamında çeşitlendirme stratejileri, sınırlı sayıda ürüne veya ticaret ortağına olan bağımlılığı azaltarak, fiyat oynaklığı, talep dalgalanmaları ve jeopolitik gerilimler gibi dışsal şoklara karşı dirençliliği artırmaktadır (Hesse, 2008).

Ticaretin çeşitlendirilmesi, genel olarak ürün çeşitlendirmesi ile coğrafi çeşitlendirmesi olmak üzere iki temel stratejik ekseninde değerlendirilmektedir. Belirtilen iki boyut birbiriyle ilişkili olup ihracat gelirlerinin istikrarını sağlama, dış ticaret koşullarını iyileştirme ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı teşvik etme çabasını yansıtmaktadır (Benito-Osorio vd., 2020; Oliveira vd., 2023; Montes Ninaquispe vd., 2024).

Ticaret çeşitlendirmesinin kuramsal temeli, özellikle karşılaştırmalı üstünlük ve ölçek ekonomilerine vurgu yapan klasik ve neoklasik dış ticaret teorilerine dayanmaktadır. Nitekim daha güncel literatür, çeşitlendirmeyi kolaylaştırmada teknolojik yetkinlikler, yenilikçilik ve yapısal dönüşümün rolünü öne çıkaran endojen büyüme modellerini de içermektedir (Hausmann ve Rodrik, 2003: 603-633; Cadot, Carrère ve Strauss-Kahn 2011: 590-605).

Ampirik bulgular, daha çeşitli ihracat yapısına sahip ülkelerin daha istikrarlı ekonomik büyüme sergilediğini ve dışsal şoklara karşı daha az hassasiyet gösterdiğini ortaya koymaktadır (Montes Ninaquispe vd., 2024: 260-273). Bu durum, özellikle birkaç emtiaya yoğunlaşmış ekonomilerde, gayrisafi yurtiçi hasıla ve cari işlemler dengesi açısından dalgalanmaların daha yaygın olduğu gelişmekte olan ve kaynak bağımlı ülkeler için daha da önem kazanmaktadır (Imbs ve Wacziarg, 2003: 63-86; Jansen, 2004). Örneğin, petrol ihraç eden ülkelerin ihracatlarını imalat ürünleri ve hizmetler yönünde çeşitlendirmesi, petrol fiyatlarındaki düşüşlerin olumsuz etkilerine karşı daha dayanıklı olmalarını sağlamaktadır (Alfaki ve El Anshasy, 2022: 1-11).

Ticaretin çeşitlendirilmesine yönelik stratejik gereklilik, İİT üyesi ülkeler açısından temel bir öncelik olarak öne çıkmaktadır. İİT üyesi ülkelerin büyük bölümünde ürün yapısı ve ticaret ortağı profili açısından yüksek düzeyde yoğunlaşma gözlemlenmektedir. Çeşitlilikten uzak dış ticaret yapısı, dış kaynaklı ekonomik şoklara karşı kırılganlığı artırmakta ve küresel değer zincirlerine katılım kapasitesini belirgin biçimde sınırlamaktadır (World Bank, 2020b; Coveri ve Zanfei, 2023: 73-90). Etkili çeşitlendirme stratejilerinin anlaşılması ve uygulanması, ticaret rekabetçiliğinin artırılması, makroekonomik istikrarın sağlanması ve İİT üyesi ülkelerde kapsayıcı kalkınmanın desteklenmesi açısından hayati önem taşımaktadır (Mohamed vd., 2024: 58-67). Üretim aşamalarının farklı ülkelere yayıldığı küresel üretim yapıları, dijital ticaretin yükselişi ve bölgesel entegrasyon girişimleri gibi küresel eğilimler, ülkeler açısından daha etkili çeşitlendirme imkânları sunmaktadır. Küresel üretim yapılarının yaygınlaşması, dijital ticaretin yükselişi ve bölgesel entegrasyon girişimlerinin stratejik politika çerçeveleri, beşerî sermaye yatırımları ve altyapı gelişimi ile bütünlükte değerlendirilmesi, anlamlı çeşitlendirme sonuçlarının elde edilmesi bakımından kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Ben Min ve Ben Ali, 2020: 1-18). Ticaret alanında benimsenen çeşitlendirme stratejileri, yalnızca risklere karşı koruma sağlayan önlemler olarak değil, ekonomik yapıları dönüştürme, yeniliği teşvik etme ve uzun vadeli ekonomik güvenliği inşa etme amacı taşıyan proaktif araçlar olarak değerlendirilmektedir (Al-Hayali, 2023: 14-21).

3.1.1 Ürün Çeşitlendirmesi

Uluslararası ticarete ürün çeşitlendirmesi, bir ülkenin ihracat veya ithalat portföyünü daha çeşitli mal ve hizmet gruplarına yayma sürecini ifade etmektedir (Gnangnon, 2020b: 211-236). Ticaret çeşitlendirme stratejileri, gelişmekte olan ekonomiler açısından yapısal bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır. Birincil emtia ve düşük katma değerli ürünlere yüksek düzeyde bağımlı olan ülkeler, küresel piyasalarda ortaya çıkan fiyat dalgalanmaları ve talep yönlü şoklar karşısında yüksek düzeyde kırılganlık sergilemektedir (Lederman ve Maloney, 2012).

Ürün çeşitlendirmesinin kuramsal temeli, kalkınma iktisadi ve dış ticaret teorilerinde yer alan yapısal dönüşüm kavramına dayanmaktadır. Ekonomiler, genellikle düşük

verimlilik düzeyine sahip tarım ya da hammadde temelli sektörlerden, daha yüksek verimlilik sunan imalat ve hizmet sektörlerine doğru yapısal bir dönüşüm gerçekleştirmektedir (Hausmann ve Klinger, 2007; Alfaki ve El Anshasy, 2022: 1-11). Çeşitlendirilmiş bir ürün yapısı, çoğu zaman daha gelişmiş üretim yetkinlikleri, artan yenilik kapasitesi ve küresel değer zincirlerine daha güçlü entegrasyon ile ilişkilendirilmektedir (Imbs ve Wacziarg, 2003: 63-86; Converi ve Zanfei, 2023: 73-90). Yapılan ampirik çalışmalar, daha geniş ürün çeşitliliğine sahip ülkelerin daha istikrarlı bir büyüme sürecine sahip olduğunu ve emtia fiyat döngülerine karşı daha dayanıklı olduklarını göstermektedir. Hausmann vd. (2007: 1-25) tarafından yapılan araştırmalarda, bir ülkenin ihraç ettiği ürünlerin türünün özellikle daha karmaşık üretim süreçleri ve bilgi yoğunluğu gerektiren ürünlerin gelecekteki ekonomik büyüme üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu öne sürülmektedir. Ürün çeşitlendirmesi, ihraç edilen ürün sayısının artırılmasının ötesinde, teknolojik içerik düzeyi ile üretim süreçlerindeki uzmanlaşmanın artırılmasını da içeren çok boyutlu bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Ghali ve Nabli, 2020: 1-10).

İİT üyesi ülkeler bağlamında değerlendirildiğinde, ürün çeşitlendirmesi hâlen ciddi bir yapısal sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Sahra Altı Afrika bölgesindeki birçok İİT üyesi ekonomi, hidrokarbonlar ve tarım ürünleri gibi sınırlı sayıda ihraç kalemine yüksek düzeyde bağımlılık sergilemektedir (UNCTAD, 2022). Bu durum, ihracat gelirlerinde dalgalanmalara yol açmakta ve sanayileşme sürecinde ilerlemenin sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Örneğin, Körfez İşbirliği Konseyi ülkelerinde, çeşitli çeşitlendirme girişimlerine rağmen, petrol ve doğalgaz ihracat portföylerinde baskın konumda yer almaktadır (Callen vd., 2014). Ürün çeşitlendirme politikalarını etkin biçimde hayata geçiren İİT ülkelerinin, geleneksel olmayan sektörlerle yönelerek yapısal dönüşüm süreçlerinde ilerleme kaydettiği görülmektedir. İlaç sanayi, tarımsal işleme faaliyetleri ile turizm ve finans gibi hizmet sektörleri bu yönelimin dikkat çeken örneklerindendir. Örneğin, Malezya ve Türkiye, ekonomik tabanlarını genişletmek ve dış şoklara karşı kırılganlıklarını azaltmak amacıyla aktif sanayi politikaları ve ihracat teşvik stratejileri benimsemişlerdir (Kayadibi, 2015: 28-45; World Bank, 2020b; Delechat vd., 2024). Gelişmekte olan İİT ülkelerinin çeşitlendirme politikalarına ilişkin uygulama örnekleri, ürün çeşitlendirmesinin başarısında destekleyici kurumsal yapılar, beşerî

sermaye yatırımları ve ticaret altyapısının belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Ürün çeşitlendirmesi, sürdürülebilir ticaret yapılarının oluşturulması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması açısından stratejik bir unsur niteliği taşımaktadır (Freire, 2021: 188-214). İT üyesi ülkeler için ihracat tabanının çeşitlendirilmesi, ekonomik dirençliliği artırma, uzun vadeli rekabet avantajı sağlama ve kapsayıcı büyümeyi destekleme açısından stratejik bir yönelim olarak değerlendirilmektedir.

3.1.2 Coğrafi Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi

Coğrafi kaynak ülke çeşitlendirmesi, bir ülkenin dış ticaret ilişkilerini birkaç ülke ya da bölgeye yoğunlaştırmak yerine, ithalat ve ihracat faaliyetlerini çok sayıda ticaret ortağına yayma stratejisini ifade etmektedir (Lubenets, 2021: 83-88). Küresel ölçekte artan jeopolitik riskler, tedarik zincirlerindeki kırılganlıklar ve ticaret politikalarındaki belirsizlikler karşısında, söz konusu yaklaşım ticaretin sürdürülebilirliğini ve direncini güçlendirme bakımından stratejik önem taşımaktadır (Jansen, 2004; OECD, 2021).

Teorik çerçevede coğrafi çeşitlendirme, iktisat literatüründe yer alan portföy teorisiyle örtüşmekte olup ilgili yaklaşıma göre risklerin azaltılması, maruz kalınan varlıkların çeşitlendirilmesi yoluyla sağlanmaktadır (Jarunde, 2021: 1802-1084). İthalat kaynaklarının çeşitlendirilmesi, ülkelerin sınırlı sayıdaki tedarikçiye olan bağımlılığını azaltarak, siyasi istikrarsızlık, ihracat yasakları ve baskın ticaret ortaklarından kaynaklanabilecek tedarik zinciri şoklarına karşı daha dirençli bir yapı geliştirmelerine olanak tanımaktadır (Bacchetta vd., 2013). Ampirik çalışmalar, coğrafi çeşitlendirmenin ticaret ve ekonomik istikrar açısından taşıdığı önemi açık biçimde ortaya koymaktadır (Montes Ninaquispe vd., 2024: 206-274). COVID-19 pandemisi ile Rusya-Ukrayna savaşı, enerji, gıda ve tıbbi ürünler gibi kritik mallar açısından belirli ülke ya da bölgelere aşırı bağımlı olmanın doğurduğu kırılganlıkları net biçimde ortaya çıkarmaktadır (Evenett, 2020: 179-187). İlgili kriz dönemlerinde, ticaret ilişkilerini daha geniş coğrafi alanlara yaymış olan ülkeler daha esnek ve dayanıklı bir performans sergilemiştir (OECD, 2021).

İİT üyesi ülkeler açısından değerlendirildiğinde, coğrafi kaynak ülke çeşitlendirmesi hâlen dengesiz bir görünüm sergilemektedir. Birçok İİT ülkesi, tarihsel, politik ya da

lojistik bağların etkisiyle sınırlı sayıda ticaret ortağıyla yoğun ilişkiler sürdürmektedir (Yusuf vd., 2021: 177-191). Örneğin, Sahra Altı Afrika'daki İİT üyeleri Çin ve Avrupa Birliği ile yoğun dış ticaret bağına sahipken, Körfez ülkeleri Hindistan, Çin ve Güney Kore gibi Asya ekonomileriyle güçlü ticaret ilişkileri yürütmektedir (UNCTAD, 2023). Söz konusu tek yönlü bağımlılık hem ekonomik hem de jeopolitik düzeyde çeşitli risklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Önemli bir ticaret ortağıyla yaşanacak bir kesinti, tedarik zincirlerinde domino etkisi yaratmakta, fiyatları etkilemekte ve yurt içi üretimi sekteye uğratabilmektedir. Kaynak ülkelerde yaşanan yoğunlaşma, ticaret müzakerelerinde ülkelerin pazarlık gücünü sınırlamakta ve rekabetçi fiyatlar ile teknolojik alternatiflere erişim olanaklarını azaltmaktadır (Hummels vd., 2001: 75-96; Rodríguez-Castelán vd., 2023).

Coğrafi çeşitlendirme konusunda başarı elde etmiş ülkelerin deneyimleri, önemli çıkarımlar sunmaktadır. Örneğin, Malezya, ASEAN, Orta Doğu, Avrupa ve Kuzey Amerika ile ticaret ilişkilerini genişletmek amacıyla ticaret anlaşmaları ve diplomatik temaslara dayalı aktif bir dış ticaret politikası benimsemiştir. Benzer şekilde, Türkiye'nin Afrika ve Orta Asya pazarlarına yönelik stratejik yönelimi, Avrupa Birliği ve Rusya'ya olan ticaret bağımlılığını azaltmasına katkı sağlamıştır (Hinlo ve Arranguet, 2017; Roy-Mukherjee ve Udeogu, 2023: 88-101).

İİT ülkeleri için coğrafi kaynak ülke çeşitlendirmesinin artırılması, ticaret politikalarının serbestleştirilmesi, lojistik altyapının güçlendirilmesi, ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik yatırımlar ve etkin diplomatik ilişkiler ile mümkün olabilmektedir. Bölgesel ticaret anlaşmaları, gelişmiş lojistik sistemler ve dijital ticaret platformları ise daha dengeli ve geniş bir ticaret ağı oluşturulmasını destekleyen diğer önemli araçlar arasında yer almaktadır. Coğrafi kaynak ülke çeşitlendirmesi, dış ticaret risklerinin azaltılmasının ötesinde, ekonomik egemenliğin güçlendirilmesi, ticaret koşullarının iyileştirilmesi ve uzun vadeli kalkınmanın desteklenmesi açısından stratejik öneme sahip bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir (Lubenets, 2021: 83-88).

3.2 Çeşitlendirme Teorileri ve Ekonomik Güvenlik

Ticaretin çeşitlendirilmesi ile ekonomik güvenlik arasındaki ilişki, iktisat teorisine dayanmakla birlikte küresel karşılıklı bağımlılıkların, ekonomik şokların ve jeopolitik belirsizliklerin belirleyici olduğu günümüz dünyasında giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Caselli vd., 2020: 449-502). Ürün ve kaynak ülke çeşitlendirmesi, ekonomik büyümenin ötesinde, makroekonomik dayanıklılığın artırılması ve ticaret güvenliğinin sağlanması açısından da stratejik bir politika aracı olarak önemini korumaktadır (Freire, 2017).

Ekonomik güvenlik, genel anlamıyla, bir ekonominin içsel ve dışsal şoklara uzun vadeli kalkınma hedeflerini ya da vatandaşlarının refahını tehlikeye atmadan istikrarı koruma ve uyum sağlama kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (Buzan, 1983; Grävingholt vd., 2015: 1281-1298; Gryshova vd., 2020). Bu çerçevede çeşitlendirme, sınırlı sayıda ticaret sektörü veya ticaret ortağına olan aşırı bağımlılıktan kaynaklanan kırılganlıkları azaltmaya yönelik stratejik bir politika tepkisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Ricardo ve Heckscher-Ohlin gibi klasik dış ticaret teorileri, büyük ölçüde verimlilik ve karşılaştırmalı üstünlük kavramlarına odaklanmaktadır (Abdwlglil ve Taib, 2024: 1-18). Öte yandan çeşitlendirmenin istikrar ya da güvenlik üzerindeki etkilerine ilişkin sınırlı açıklamalar sunmaktadır. Buna ek olarak, modern dış ticaret ve kalkınma ekonomisi yaklaşımları, çeşitlendirmenin risk yönetimi, teknolojik kazanımların artırılması ve yapısal dönüşümün sağlanması açısından önemini vurgulamaktadır (Acemoglu ve Zilibotti, 1997: 709-751; Papageorgiou ve Spatafora, 2012). Öte yandan, genellikle finansal piyasalarda uygulanan portföy teorisi, zamanla uluslararası ticaret bağlamına da uyarlanmıştır. İlgili teori, yatırımcıların portföylerini çeşitlendirerek risklerini azaltabildikleri gibi ülkelerin de ticaret yapılarını çeşitlendirerek ekonomik dalgalanmalara karşı kırılganlıklarını azaltabileceklerini öne sürmektedir (Baldwin ve Martin, 1999: 3-58). Ampirik bulgular, ürün ve ticaret ortağı çeşitliliği bakımından daha dengeli portföylere sahip ekonomilerde ihracat gelirleri ile gayrisafi yurtiçi hasıla düzeyindeki dalgalanmaların daha sınırlı olduğunu

göstermektedir (Jansen, 2004; Haddad vd., 2013: 765-790; Ardelean vd., 2024: 252-271).

Kaynak zengini ya da emtiaya bağımlı ülkeler açısından ticaretin çeşitlendirilmesi daha da kritik bir hâl almaktadır. Dalgalanmalara açık birkaç ihraç kalemine aşırı bağımlılık, dışsal şoklara maruz kalma riskini artırmakta ve bu durum, mali denge, döviz kuru istikrarı ve toplumsal refah üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Gelb, 2010: 55-80). Üretimini sanayi sektörüne veya bilgi temelli hizmetlere kaydırabilen ülkeler ise daha güçlü makroekonomik istikrar ve daha sürdürülebilir kalkınma yolları elde edebilmektedir (Ghali ve Nabli, 2020).

Ticaretin çeşitlendirilmesi, ekonomik güvenliğe yalnızca ekonomik temelli değil, aynı zamanda jeopolitik ve tedarik zinciri risklerini azaltıcı etkileriyle de katkı sunmaktadır. COVID-19 pandemisinin ardından birçok ülkenin yeniden yerelleşme (reshoring), yakın ülkelerle ticaret (nearshoring) ve dost ülkelerle ticaret (friend-shoring) politikalarına yönelmesi, güvenli ve çeşitli ticaret ilişkilerinin önemine dair farkındalığın artmakta olduğunu göstermektedir (Lund, vd., 2020). Ekonomik hedeflerin ötesinde, çeşitlendirme jeostratejik düzeyde de kritik bir yönelim olarak ön plana çıkmaktadır (Dilek ve Konak, 2022:2-3). Bu doğrultuda, çeşitlendirmeye ilişkin teorik yaklaşımlar, ticaretin çeşitlendirilmesinin ekonomik güvenliği artırmaya yönelik çok katmanlı bir stratejik araç olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

3.2.1 Risk Azaltma ve Çeşitlendirme Teorileri

Ekonomik teoride çeşitlendirme, riskin azaltılması ve dışsal şoklara karşı dirençliliğin artırılması açısından kritik bir strateji olarak kabul görmektedir (Acemoglu ve Zilibotti, 1997: 709-751). Çeşitlendirme yoluyla riskin azaltılmasına ilişkin temel mantık, ilk olarak Markowitz (1952) tarafından finans alanında geliştirilen portföy teorisine dayanmaktadır. Portföy teorisine göre, yatırımların (ya da ekonomik faaliyetlerin) birbirleriyle ilişkili olmayan veya daha az ilişkili varlıklar arasında dağıtılması, getirilerdeki dalgalanmayı azaltmaktadır (Mats, 2024: 217-234). Uluslararası ticarete uygulandığında ise bu yaklaşım, ülkelerin ürün ve ticaret ortağı

çeşitliliğini artırarak ihracat gelirleri ile ithalat tedariklerindeki oynaklığı azaltabileceklerini öne sürmektedir (Ghosh ve Ostry, 1994: 214-235).

Ticaret yapısında ihracat ve ithalatın çeşitlendirilmesi, fiyat şoklarına, talep daralmalarına, sınırlı pazar erişimine ve belirli emtialara dayalı yüksek bağımlılığa bağlı jeopolitik risklerin azaltılmasına katkı sağlamaktadır (Cadot vd., 2011: 590-605). Fiyat oynaklıklarının yol açtığı dışsal baskılar, emtiaya bağımlı ekonomilerde hem mali sürdürülebilirliği hem de ticaret dengelerini tehdit etmektedir. Bu bağlamda, sanayileşme, hizmet ihracatı ve pazar çeşitlendirmesi gibi stratejiler, ekonomik kırılganlıkları azaltmada önemli bir işlev üstlenmektedir (Bleaney ve Greenaway, 2001: 491-500; Hailu ve Kipgen, 2020: 340-350).

Riskin azaltılmasına yönelik çeşitlendirme yaklaşımı, aynı zamanda optimal ekonomik yapı teorisinin de merkezinde yer almaktadır. Acemoglu ve Zilibotti (1997: 709-751), tek yönlü üretim yapısına sahip ülkelerin, belirsizlik ortamında daha kırılgan olduğunu ve bu nedenle yatırım davranışlarında daha temkinli hareket ettiklerini, bunun da ekonomik büyümeyi yavaşlattığını belirtmektedir. Ekonomik yapının zaman içinde çeşitlenmesi, üretim kapasitesinin artmasına zemin hazırlamakta, sektörel riskleri azaltmakta ve bu gelişme yatırım akışlarını güçlendirerek yenilik odaklı süreçlerin ivme kazanmasına olanak tanımaktadır. Çeşitlendirme, ekonomik dalgalanmalara karşı koruma sağlamanın ötesinde daha istikrarlı ve yüksek büyüme yollarına geçişi destekleyen stratejik bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Ek olarak, yapısal kalkınma teorileri birincil emtia uzmanlaşmasının içerdiği yapısal riskleri vurgulamaktadır. Prebisch (1950) ve Singer (1950: 473-485) tarafından gerçekleştirilen çalışmaya göre, düşük katma değerli ürünlerde uzmanlaşan gelişmekte olan ülkeler, zamanla dış ticaret koşullarında bozulma ile karşı karşıya kalmakta ve bu durum, küresel ekonomik döngülere karşı kırılganlıklarının artmasına neden olmaktadır. İlgili perspektife göre çeşitlendirme, bu bağımlılıktan kurtulmak ve sürdürülebilir kalkınma sağlamak açısından yapısal bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Haddad ve arkadaşları (2013: 765-790), ülkelerin ticaret yapılarının yeterince çeşitlenmesi durumunda, ticaret açıklığının ekonomik büyümedeki istikrarsızlığı azalttığını göstermiştir. Benzer şekilde, Koren ve Tenreyro (2007: 243-287), sektörel üretkenlikteki dalgalanmalara karşı hassas olan

ekonomilerin, üretim ve ihracat çeşitliliğini artırmaları hâlinde daha güçlü makroekonomik istikrar sağladıklarını ortaya koymaktadır. Ek olarak, küresel tedarik zincirlerinin hâkim olduğu günümüz dünyasında hem tedarik kaynaklarının hem de ihracat pazarlarının çeşitlendirilmesi, arz yönlü risklerin yönetilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Karanam ve diğerleri (2024: 7-16), tedarik kaynaklarının ve üretim coğrafyalarının çeşitlendirilmesinin, küresel tedarik zincirlerinde arz yönlü riskleri azaltmada kritik rol oynadığını vurgulamaktadır. COVID-19 pandemisi, doğal afetler veya siyasi çatışmalar gibi kesintiler, aşırı yoğunlaşmış ticaret ağlarının kırılganlığını açıkça ortaya koymuştur (Schoeneman vd., 2024: 1-20). Ticaret ortaklarını ve sektörel yapılarını çeşitlendiren ülkeler, dışsal şoklara karşı daha yüksek düzeyde uyum kapasitesi geliştirmiş ve ekonomik dirençlerini önemli ölçüde artırabilmiştir (Miroudot, 2020: 117-130). Netice itibarıyla, çeşitlendirme, ticaret politikaları ve ekonomik planlamada riskin azaltılmasına yönelik temel bir yapı taşı olarak değerlendirilmektedir. Kuramsal ve ampirik literatür, çeşitlendirilmiş ekonomik yapılara sahip ülkelerin daha istikrarlı, küresel değişimlere daha uyumlu ve sürdürülebilir büyüme açısından daha avantajlı konumda olduklarını tutarlı bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir.

3.2.2 Ekonomik İstikrar ve Çeşitlendirme

Ekonomik istikrar, istikrarlı büyümenin sürdürülmesi, enflasyonun düşük düzeyde tutulması ve mali ile dış dengenin öngörülebilir biçimde yönetilmesi kapasitesini ifade etmekte olup ticaret ile üretim çeşitliliği düzeyiyle doğrudan ilişkili kabul edilmektedir (Noor ve Erickson, 2023: 303-327; Pittaluga vd., 2024: 267-283). Çeşitlendirme, riski dağıtarak ve ekonominin emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, talep şokları veya jeopolitik gerilimler gibi dışsal şoklara karşı duyarlılığını azaltarak ekonomik istikrarı destekleyen bir araç işlevi görmektedir (Loayza ve Raddatz, 2007: 137-151).

Makroekonomik açıdan değerlendirildiğinde, yüksek dalgalanmalar gösteren ekonomiler çoğunlukla sınırlı sayıda ihraç ürününe veya az sayıda ticaret ortağına yüksek derecede bağımlı olan ülkelerdir (Gnangnon, 2020: 1837-1854). Yüksek fiyat esnekliğine sahip birincil emtialara dayalı ihracat yapısına sahip ekonomilerde, ani fiyat değişimleri cari işlemler dengesi, kamu maliyesi ve döviz kuru istikrarı üzerinde

ciddi dalgalanmalara yol açabilmektedir (Guillaumont, 2008: 1-32). Üretim ve ticaret yapısında çeşitliliğe sahip ekonomiler, daha istikrarlı ve öngörülebilir bir makroekonomik performans sergilemekte; bu yapı yatırım, istihdam ve kapsayıcı büyüme dinamiklerini desteklemektedir (Hesse, 2008).

Kuramsal çerçevede, içsel büyüme yaklaşımları, çeşitlendirmenin bilgi birikiminin artmasına, yeniliğin teşvik edilmesine ve daha yüksek verimlilik sağlayan sektörlerle geçişin kolaylaştırılmasına katkı sağlayarak ekonomik istikrarı güçlendirdiğini vurgulamaktadır (Romer, 1990: S71-S102; Aghion ve Howitt, 1992: 323-351). Şoklara karşı duyarlılığı azaltan ve direnç kapasitesini güçlendiren yapılar, sektörler arası dengeyi gözeten ve dışsal etkilere karşı mali-finansal tampon işlevi gören mekanizmaların gelişimini beraberinde getirmektedir. Ampirik bulgular, söz konusu kuramsal ilişkiyi istatistiksel olarak desteklemekte ve çeşitli ülke örnekleri üzerinden doğrulamaktadır. Ghosh ve Ostry (1997: 121-139), ihracatın yoğunlaşmasının, gelişmekte olan ülkelerde daha yüksek üretim dalgalanması ile anlamlı bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde Bruckner ve Lederman (2012: 1-36), ihracatın çeşitlendirilmesinin daha istikrarlı büyüme ve daha olumlu makroekonomik performans sağladığını, özellikle düşük gelirli ülkelerde bu etkinin belirgin olduğunu göstermektedir. Yapılan araştırmalar, sanayi ve hizmet sektörlerine yönelen ekonomilerin, doğal kaynaklara ve hammaddeye bağımlı ekonomilere kıyasla daha düşük üretim dalgalanması yaşadığını ortaya koymaktadır (Alfaki ve El Anshasy, 2022). Ticaretin çeşitlendirilmesine ek olarak, iç ekonomik yapıda da sektörler arası çeşitlilik sağlanması (örneğin, tarım ve maden gibi emek yoğun sektörlerden sanayi ve hizmetlere geçiş) istihdamın dengelenmesi ve gelir dalgalanmalarının azaltılması açısından hayati bir rol oynamaktadır. Söz konusu geçişlerin sağlanabilmesi, eğitim, altyapı, kurumsal kapasite ve ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik politikalarla desteklenmelidir (Rodrik, 2007). Ekonomik yapının hem üretim hem de dış ticaret düzeyinde çeşitlendirilmesi, istikrarın korunmasına ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin desteklenmesine katkıda bulunmaktadır (Gnangnon, 2020a: 22-57).

3.2.4 Uluslararası Ticarete Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi

İthalatın farklı ülke ve bölgelere yayılması şeklinde tanımlanan kaynak ülke çeşitlendirmesi, uluslararası ticaret politikalarının giderek daha kritik bir bileşeni hâline gelmektedir. Söz konusu yaklaşım, sınırlı sayıda tedarikçi ülkeye aşırı bağımlılığı azaltmayı, jeopolitik ve arz yönlü riskleri hafifletmeyi ve ithalat akışlarının güvenilirliğini ile dayanıklılığını artırmayı amaçlamaktadır (Freund, Matto, Mulabdic ve Ruta 2021).

Küresel ekonomide artan karşılıklı bağımlılık ve COVID-19 pandemisi, ticaret savaşları ile silahlı çatışmalar gibi arz zinciri kesintilerinin daha sık yaşanması, kaynak ülke çeşitlendirmesinin önemini bir kez daha ortaya koymuştur (De Lucio vd., 2023: 902-916; Grossman vd., 2023: 3462-3496). Örneğin, Nagy ve Nguyen (2021: 237–258), COVID-19 pandemisinin ardından ülkelerin dış ticaret yapısında dayanıklılığı artırmak amacıyla pazar ve ürün çeşitliliğine yönelmenin, ticaret stratejilerinde öncelikli bir konuma yükseldiğini vurgulamıştır. Ülkeler, temel ürünler için sınırlı sayıda tedarikçiye yüksek düzeyde bağımlı hâle geldiklerinde, ciddi ekonomik ve stratejik kırılganlıklara maruz kalmaktadır. Dış kaynaklara yüksek düzeyde bağımlı ekonomik yapılarda gözlemlenen kırılganlıklar, çoğunlukla fiyat oynaklıkları, arz darlıkları ya da dış ticaret baskıları biçiminde ortaya çıkmaktadır (Javorcik, 2020: 111-116; OECD, 2021).

Kuramsal açıdan değerlendirildiğinde, yeni dış ticaret teorisi ve stratejik ticaret politikaları literatürü, ticaret yapılandırılmalarında verimliliğin yanı sıra dayanıklılık unsurunu da ön plana çıkarmaktadır (Golgeci vd., 2020: 127-141). Krugman (1980: 950-959), ölçek ekonomileri ve piyasa yapılarının ticaret modelleri üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymuştur. İlgili yaklaşıma dayanan sonraki çalışmalar ise söz konusu çerçeveyi ağ bağımlılıkları ve tedarik zinciri darboğazlarını içerecek şekilde genişletmiştir. Bu bağlamda, kaynak ülke çeşitlendirmesi, üretimin belirli ülke veya bölgelere aşırı yoğunlaşmasından kaynaklanan genel ölçekli yapısal risklerin azaltılmasına anlamlı düzeyde katkı sunmaktadır (Miroudot ve Nordström, 2019). Daha çeşitli ithalat yapısına sahip ülkelerin, ticaret istikrarını daha iyi koruyabildiği ve dışsal şokların etkilerini daha etkin biçimde hafifletebildiği gözlemlenmektedir.

Örneğin Shepherd ve Wilson (2009: 367-383), gelişmekte olan ülkelerde ticaretin çeşitlendirilmesinin ticaret maliyetlerini azalttığını ve ithalat fiyatlarındaki dalgalanmaları sınırladığını göstermektedir. Kaynak ülke çeşitlendirmesi, İİT üyesi ülkelerde dış ticaret politikalarının yeniden yapılandırılması sürecinde hem potansiyel kazanımlar hem de yapısal sınırlılıklar içeren bir alan olarak öne çıkmaktadır. Pek çok İİT üyesi ülke, sömürge geçmişleri, lojistik kısıtlar ya da tercihli ticaret anlaşmaları gibi faktörlerin etkisiyle ithalat yapısını dar bir coğrafi dağılıma göre şekillendirmiştir (Hanif, 2021; Masood vd., 2023: 360-382). Örneğin, Kuzey ve Batı Afrika'daki birçok İİT üyesi ülke Avrupa'dan ithalata büyük ölçüde bağımlıyken, Körfez ülkeleri sanayi ürünlerini çoğunlukla Doğu Asya'dan temin etmektedir (UNCTAD, 2023). Söz konusu bağımlılıklar, ihracat yasakları, gümrük tarifeleri ya da siyasi gerilimler gibi dış politika değişimlerine karşı savunmasızlık yaratmaktadır.

İthalat kaynaklı kırılganlıkları azaltmayı amaçlayan İİT ülkeleri, tercihli ticaret anlaşmaları, lojistik altyapının çeşitlendirilmesi ve ticaret iş birliklerinin güçlendirilmesine yönelik önleyici stratejiler benimsemektedir (Masood vd., 2023: 360-382; Mohamed vd., 2024: 58-67). Asya, Latin Amerika ve Sahra Altı Afrika'daki yükselen pazarlarla daha güçlü ilişkiler kurulması da tedarikçi ülke tabanının genişletilmesine ve baskın ekonomilere olan bağımlılığın azaltılmasına katkı sağlamaktadır (Islamic Development Bank, 2021). Kaynak ülke çeşitlendirmesi, ticaretin verimliliği ile maliyet etkinliğini artırmanın ötesinde, ekonomik güvenlik ve dayanıklılığın güçlendirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Söz konusu yaklaşım, özellikle İİT ülkeleri açısından, karmaşık ve dalgalı küresel ticaret ortamında daha dirençli ve sürdürülebilir bir duruş sergileyebilmeleri için ileriye dönük önemli bir stratejik kapasite oluşturduğu değerlendirilmektedir.

3.2.5 İthalat Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Güvenlik Arasındaki İlişki

İthalatın çeşitlendirilmesi ile ekonomik güvenlik arasındaki ilişki, özellikle COVID-19 pandemisi, Rusya-Ukrayna çatışması ve iklim kaynaklı afetler gibi son dönemde yaşanan küresel kesintiler ışığında hem akademik çalışmalarda hem de politika tartışmalarında artan bir ilgi konusu hâline gelmiştir (Streimikiene vd., 2023). Bu bağlamda ekonomik güvenlik, bir ülkenin temel mal ve hizmetlere istikrarlı erişimini

sürdürebilme, yerli üretimi koruyabilme ve dışsal şoklar karşısında makroekonomik istikrarı muhafaza edebilme kapasitesini ifade etmektedir (Buzan vd., 1998; Dobrianskyi, 2023: 50-54).

İthalatın çeşitlendirilmesi, ekonomik güvenliğe çok yönlü ve birbirine bağlı mekanizmalar aracılığıyla katkı sunmaktadır. İlk olarak, ithalatın farklı ülke ve bölgelere yayılması, tedarik zinciri darboğazları, ticaret ambargoları, ihracat kısıtlamaları ve jeopolitik gerilimlerle ilişkili riskleri azaltmaktadır (Evenett ve Fritz, 2021). Bu durum, özellikle gıda, enerji, tıbbi ürünler ve teknolojik girdiler gibi kritik ithalat kalemleri açısından büyük önem taşımaktadır. Coğrafi ve sektörel açıdan çeşitlendirilmiş bir ithalat yapısı, ülkelerin piyasa kesintilerine karşı tedarik kaynaklarını esnek biçimde değiştirebilmesine olanak tanımakta ve dayanıklılık kazandırmaktadır.

İkinci olarak, ithalatın çeşitlendirilmesi fiyat istikrarı ve mali öngörülebilirliği desteklemektedir. Sınırlı sayıda ihracatçıya bağımlı olan ülkeler, fiyat manipülasyonları, döviz kuru dalgalanmaları ve güç dengesizliğine dayalı müzakere süreçlerinden kaynaklanan dezavantajlara daha açık hâle gelmektedir. Bunun aksine tedarikçilerin çeşitlendirilmesi, piyasada rekabet ortamı oluşturarak daha uygun ticaret koşullarının sağlanmasına, fiyatların istikrar kazanmasına ve piyasa manipülasyonlarına karşı koruma geliştirilmesine imkân tanımaktadır (Cebeci ve Fernandes, 2015: 825-855).

Üçüncü olarak, ithalat çeşitliliği, özellikle küresel değer zincirlerine entegre olmuş ekonomilerde, yerli üretim sisteminin dışsal şoklara karşı direnç gösterebilme kapasitesiyle pozitif yönde ilişkilidir. Daha geniş yelpazede ara malı ve teknolojiye erişim sağlayan firmalar, üretim süreçlerini daha esnek biçimde uyarlayabilmekte ve küresel talepteki değişimlere daha hızlı yanıt verebilmektedir (Milberg, 2004: 45-90). Dışsal şokların etkisini sınırlayan, üretim ve istihdamın sürekliliğini destekleyen daha güçlü bir ekonomik yapının oluşmasına katkı sunmaktadır. Örneğin, Evenett ve Fritz (2021), özellikle stratejik sektörlerde tek tedarikçi bağımlılığından uzaklaşan ekonomilerin, pandemi kaynaklı ticaret kesintilerinden daha hızlı toparlandığını savunmaktadır. İthalatın çeşitlendirilmesi, kritik mallara erişimin güvence altına

alınması, ekonomik sürekliliğin korunması ve ulusal dayanıklılığın artırılması açısından temel bir strateji niteliği taşımaktadır (Grossman vd., 2023: 3462-3496). Bu çerçevede ticaret politikaları, yalnızca verimlilik temelli bir araç olmanın ötesine geçerek, stratejik istikrarın sağlanmasında öncelikli bir politika alanı olarak değerlendirilmektedir.

3.3 İslam İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkelerde Kaynak Ülke Çeşitlendirmesi ve Ekonomik Kırılganlık

Ticaret ilişkilerinde belirli ülkelere aşırı bağımlılık ve yeterli düzeyde kaynak ülke çeşitliliği sağlanamaması, İİT üyesi ülkelerin ekonomik kırılganlıklarının başlıca nedenleri arasında yer almaktadır (Ali vd., 2021: 882-905; Bhatti ve Ghouse, 2023: 1-25). Ekonomik kırılganlık, bir ekonominin tedarik zinciri kesintileri, jeopolitik istikrarsızlık, emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar veya iklim temelli riskler gibi dışsal şoklara karşı olan duyarlılığını ve bu şokların etkilerini hafifletme ile toparlanma kapasitesinin sınırlı olmasını ifade etmektedir (Carment vd., 2010; Grävingholt vd., 2015: 1281-1298). İİT üyesi ülkelerin önemli bir kısmı, uluslararası mal ve hizmet akışlarında yaşanabilecek kesintilere karşı duyarlılığı artıran yapısal nitelikteki zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır (Gnangnon, 2023: 1-32). Tedarikçi ülke sayısının sınırlı olması, ithalatın büyük ölçüde birincil ürünlere dayanması ve küresel tedarik zincirlerine entegrasyondaki yetersizlik, yapısal kırılganlıkları derinleştiren başlıca unsurlar arasında yer almaktadır (UNCTAD, 2023; SESRIC, 2023b). Gıda, enerji ve sanayi girdileri gibi stratejik ürünlerin az sayıda ülkeye bağımlı şekilde gerçekleşmesi, dışsal gelişmelerin iç piyasada üretim süreçlerini aksatmasına ve fiyat istikrarının bozulmasına neden olabilmektedir (Grassia vd., 2022).

Afrika ve Orta Doğu’da yer alan çeşitli İİT ülkelerinde, buğday tedarikinde Rusya ve Ukrayna’ya yönelik yüksek düzeyde bir ithalat bağımlılığı gözlemlenmektedir (Abay vd., 2023; Al-Saidi, 2023: 1-15). Örneğin Bertassello, Müller ve Winters (2023: 673-676) çalışmasında, Ukrayna’dan buğday ithalatında %75 oranında bir düşüşün yaşandığı ve bu düşüşün Lübnan, Yemen, Libya gibi ülkelerde ortalama kalori alımını, yetersiz beslenme eşiği olan ADER seviyesinin altına çekebilecek düzeyde bir gıda güvenliği riski oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca bu ülkelerin aynı

zamanda Rusya'ya da önemli ölçüde bağımlı olduğu ve iki tedarikçinin eşzamanlı olarak devre dışı kalmasının, ithalat çeşitliliği zayıf olan ülkeleri çok daha kırılgan hale getirdiği vurgulanmaktadır. Rusya-Ukrayna savaşı, bu kırılganlığı açık biçimde ortaya koymuş ve Mısır, Sudan ve Tunus gibi ülkelerde fiyat artışlarına ve tedarik yetersizliklerine neden olmuştur (FAO, 2022a). Benzer şekilde, birçok Körfez ülkesi, sanayi ürünleri ve sermaye mallarının önemli bir bölümünü Doğu ve Güneydoğu Asya'dan ithal etmektedir (Rutledge ve Polyzos, 2023: 2231-2246). Belirtilen bölgelerden gelen ticaret akışında COVID-19 pandemisi döneminde yaşanan kesintiler, inşaat projelerinde gecikmelere, tüketim mallarında enflasyona ve sanayi faaliyetlerinde yavaşlamaya neden olmuştur (World Bank, 2021). Türkiye gibi petrol ve doğalgaz açısından yeterli rezerve sahip olmayan ülkeler açısından da petrol veya doğalgazı tek veya az sayıda ülkeden ithal etmek önemli bir risk unsurudur. Kaynak ülkede meydana gelebilecek savaş, afet, politik karışıklık veya Türkiye ile kaynak ülke arasındaki politik anlaşmazlık petrol ve doğalgaz ithalatını zorlaştırabilir. Söz konusu durum ihracat ve milli gelirin azalmasına, üretimin durmasına neden olabilir (Konak ve Dilek, 2024: 417).

Ticaret ortaklarının belirli ülkelere yoğunlaşmış olması, uzun vadeli ekonomik dayanıklılık ve pazarlık gücü açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Sınırlı sayıda tedarikçiye yüksek düzeyde bağımlı olan ülkeler, asimetric ticaret ilişkileri içerisinde pazarlık gücünü kaybetmekte ve küresel arz-talep koşullarındaki ani değişimlere karşı manevra kabiliyetini yitirmektedir (Freund vd., 2022). Yoğun tedarik bağımlılığı, ekonomik kırılganlığı derinleştirmenin yanı sıra dış baskılara karşı hassasiyeti artırmakta ve ekonomik bağımsızlık alanını daraltmaktadır. Bu doğrultuda, bir takım İİT ülkelerinde kaynak ülke dağılımını dengelemeye yönelik somut politika adımları atılmaktadır. Örneğin, Türkiye sanayi girdileri ve tarım ürünleri açısından Afrika ve Orta Asya ülkelerine yönelmekte olup Malezya ve Endonezya ise geleneksel ortakları olan Çin ve Batılı ülkeler dışındaki alternatif tedarik ağlarını geliştirmektedir (ISDB, 2021). Lojistik altyapı yatırımları ve ticaretin kolaylaştırılmasına yönelik reformlarla desteklenen stratejiler, ekonomik dayanıklılığın inşası açısından umut vaat etmektedir.

Öte yandan, İİT çerçevesindeki bölgesel iş birlikleri, ticaret anlaşmalarının yapılması, ortak altyapı projelerinin geliştirilmesi ve tedarik zinciri koordinasyonunun sağlanması yoluyla; üye ülkelerin alternatif tedarikçilere erişimini artırarak, dış ekonomik aktörlere yönelik aşırı bağımlılığın azaltılmasına ve tedarik ağlarının çeşitlendirilmesine katkı sağlayabilir. Nitekim bu tür stratejilerin etkinliği, İİT üyeleri arasında siyasi irade, kurumsal kapasite ve ekonomik tamamlayıcılık düzeyine bağlı olarak şekillenmektedir (Slesman, Baharumshah ve Ra'ees, 2015: 214-226). Bu çerçevede değerlendirildiğinde, İİT ülkelerindeki ekonomik kırılganlık, büyük ölçüde dış ticaret ilişkilerinin yapısıyla iç içe geçmiş durumdadır. Kaynak ülke çeşitlendirmesine yönelik stratejik odaklanma, ithalat güvenliğinin sağlanmasının ötesinde ekonomik özerkliği güçlendirme, yapısal kırılganlıkları azaltma ve İİT üyesi ülkelerde kalkınmanın sürdürülebilirliğini temin etme açısından kritik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır (Syed vd., 2024: 943-950).

3.3.1 İslam İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkelerde Dış Ticaretinde Yoğunlaşma Eğilimleri

İİT üyesi ülkelerin dış ticaret yapısı incelendiğinde, ihracatın ürün çeşitliliği açısından dar bir yapıya sahip olduğu ve ticaretin belirli ülkeler etrafında yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Hanif (2021: 250-266) tarafından yapılan ampirik çalışmada, İİT ülkeleri arasındaki ticaretin, toplam dış ticaretin sadece %16,8'ini oluşturduğu ve hedeflenen %20 seviyesine ulaşamadığı ifade edilmektedir. Ek olarak, dış ticaret fazlası veren ülkelerin başta Körfez bölgesi olmak üzere petrol ve doğal kaynaklara dayalı ihracat yapan ülkelerle sınırlı kaldığı buna karşın birçok İİT üyesinin düşük katma değerli ve ham madde niteliğindeki ürünleri ihraç ettiği belirtilmektedir. Elde edilen bulgular, İİT ülkelerinde dış ticaretin hem ürün yapısı bakımından sınırlı kaldığını hem de ticaret ilişkilerinin coğrafi olarak belirli ülke gruplarında yoğunlaştığını göstermektedir (Hanif, 2021).

Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) ve UNCTAD verilerine göre, İİT üyesi ülkelerin büyük çoğunluğu, ihracat ve ithalat yoğunlaşma oranlarında dünya ortalamalarının oldukça üzerinde seyretmektedir. İlgili durum, özellikle Suudi Arabistan, Kuveyt ve Nijerya gibi petrol ihraç eden ülkelerde belirgindir. Söz konusu ülkelerde hidrokarbon

ürünleri toplam ihracatın %80'inden fazlasını oluşturmaktadır (ITC, 2023). İthalat tarafında ise birçok İİT ülkesi, başta Çin ve Avrupa Birliği olmak üzere, sınırlı sayıda bölgesel ticaret ortağına bağımlı bir yapıya sahip olmakla birlikte bu ülkelerden temel ürünler ile sanayi malları temin etmektedir (SESRIC, 2022). Yoğunlaşma örüntüsünün oluşumunda tarihsel ve yapısal dinamiklerin belirleyici olduğu görülmektedir. Sömürgecilik döneminden itibaren birçok İİT ülkesi, tek bir ürüne dayalı ihracat yapılarını miras almış ve bu yapılar büyük ölçüde petrol, pamuk veya maden gibi sınırlı sayıdaki temel ürüne odaklanmıştır (Amin ve Hamid, 2009). Söz konusu örüntüler, yol bağımlılığı, sanayileşme politikalarının yetersizliği, teknolojiye sınırlı erişim ve çeşitlenmeyi engelleyen kurumsal sınırlılıklar nedeniyle bugüne dek korunmuştur (Rodrik, 2008: 365-412). Örneğin, El Kallab ve Terra (2021: 1591-1623), Fransız sömürgeleri özelinde gerçekleştirdikleri ampirik analizde, kolonyal dönemdeki doğal kaynağa dayalı ihracat örüntülerinin kurumsal kalitenin zayıflamasına neden olduğunu ve bu yapısal mirasın günümüzde ekonomik çeşitlenmeyi sınırlandıran temel etkenlerden biri olduğunu ortaya koymuştur. Sahra Altı Afrika ve Güney Asya ise düşük gelirli İİT ülkelerinde gözlemlenen lojistik ve ticaret altyapısı eksiklikleri, dış ticaretin daha geniş kapsamlı entegrasyonunu sınırlayan başlıca engeller arasında yer almaktadır. Örneğin, Kuteyi ve Winkler (2022) çalışmasında, Sahra Altı Afrika'da yetersiz ulaşım altyapısı, karmaşık gümrük süreçleri ve dijitalleşme eksikliğinin dış ticaret performansını ciddi biçimde engellediği öne sürülmüştür. Yüksek taşıma maliyetleri, yetersiz liman kapasitesi ve zayıf gümrük işlemleri, bu ülkelerin daha çeşitli ticaret ortaklarıyla ilişki kurma imkânını önemli ölçüde sınırlamaktadır (Arvis vd., 2018). Yoğunlaşmış ticaret yapılarının ekonomik açıdan yarattığı olumsuz etkiler, çok sayıda çalışmada somut bulgularla desteklenmiştir. Hausmann ve Hidalgo (2011: 309-342), ihracat yapısı yüksek derecede yoğunlaşmış ekonomilerin daha yavaş ve dalgalı bir büyüme sergilediklerini savunmaktadır. Yoğunlaşma aynı zamanda dışsal şoklara maruziyeti de artırmaktadır. Örneğin, 2014-2016 döneminde yaşanan petrol fiyatlarındaki çöküş, Körfez ülkeleri ve doğal kaynak bağımlılığı yüksek olan diğer İİT ülkelerinde bütçe açıklarına, kemer sıkma politikalarına ve sosyal harcamalarda kesintilere neden olmuştur (Callen vd., 2016). İİT ülkelerinde gözlemlenen ekonomik kırılganlıklara karşın bazı olumlu gelişmeler dikkat çekmektedir. Malezya, Türkiye ve Endonezya gibi ülkelerin hem ürün çeşitliliği hem de ticaret ortaklığı bakımından ticaret

portföylerini çeşitlendirme yönünde somut ilerlemeler kaydettiği görülmektedir. 2017 yılında başlatılan IT-CEPA süreci çerçevesinde Türkiye ve Endonezya, iklimsel çeşitliliğe dayalı olarak tarımsal ürün portföylerini çeşitlendirme ve karşılıklı ticaret hacmini artırma yönünde somut adımlar atmıştır (Sumiahadi vd., 2021: 1-11). Noreen ve Mahmood'un (2016: 1-28) çalışmasında da benzer şekilde, Malezya ve Endonezya'nın ticaret portföylerini çeşitlendirme konusundaki ilerlemeleri vurgulanmıştır. Çalışmaya göre, Malezya en yüksek ihracat çeşitlendirmesine sahip ASEAN ülkesi olarak öne çıkmaktadır. Belirtilen ülkeler, sanayi politikaları, teknolojik dönüşüm ve ihracat teşvik stratejileri aracılığıyla küresel fiyat döngülerine olan hassasiyetlerini azaltmayı ve bölgesel-küresel değer zincirlerine daha güçlü biçimde entegre olmayı hedeflemektedir. İİT içi ticaretin toplam ticaret içindeki payı, TPS-OIC gibi girişimlere rağmen yaklaşık %20 düzeyinde kalmaktadır (COMCEC, 2022). İİT içi ticaretin güçlendirilmesi, pazar çeşitliliğinin artırılmasına ve bölge dışındaki büyük ekonomik aktörlere olan bağımlılığın azaltılmasına katkı sunabilir. Tüm bu bulgular ışığında, birçok İİT ülkesinde dış ticaretteki yoğunlaşmanın sürekliliği, önemli bir yapısal kırılganlık kaynağı oluşturmaktadır. Söz konusu eğilimin tersine çevrilmesi, ekonomik çeşitlendirme, altyapı yatırımları, bölgesel entegrasyon ve kurumsal reformlara odaklanan koordineli politika adımlarını gerekli kılmaktadır (Asche, 2021: 87-94).

3.3.2 Ticaret Çeşitlendirmesi ve İslam İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkelerinde Ekonomik Kırılganlık

Ürün ve ülke çeşitliliği açısından sınırlı bir dış ticaret yapısına sahip olan İİT ülkelerinde, ticaretin çeşitlendirilmesi ekonomik dayanıklılığın artırılmasında önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır (Zubaid, 2022: 161-170). Ticaretin hem ürün hem de ülke çeşitliliği yoluyla genişletilmesi, kırılganlığın azaltılması, istikrarın sağlanması ve ekonomik egemenliğin güçlendirilmesi açısından kritik bir rol oynamaktadır (Di Giovanni ve Levchenko, 2009: 558-585; Cadot vd., 2011: 590-605). OECD ve Dünya Bankası'nın tanımlarına göre ekonomik kırılganlık, ülkelerin yüksek düzeyde riske açık olmasına karşın bu riskleri yönetme ve toparlanma kapasitelerinin sınırlı kalması durumunu ifade etmekte olup söz konusu riskler arasında dışsal şoklar (örneğin emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, jeopolitik gerilimler), kurumsal

zayıflıklar ve yetersiz üretim kapasiteleri yer almaktadır (OECD, 2018; World Bank, 2020b). Özellikle Sahra Altı Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya'nın belirli bölgelerinde yer alan İİT üyesi ülkeler için ekonomik kırılganlık, dış ticaretteki yoğunlaşma ile daha da derinleşmekte ve bu ülkeleri hem piyasa kaynaklı kesintilere hem de ticaret ortağına özgü şoklara karşı savunmasız hâle getirmektedir (SESRIC, 2023a). Literatürde, ürün ve pazar çeşitliliği yüksek olan ticaret yapılarına sahip ülkelerin ihracat gelirlerinde daha düşük dalgalanmalar, daha sağlam mali dengeler ve krizlerden daha hızlı toparlanma eğilimi sergilediğini göstermektedir (Bruckner ve Lederman, 2012; Haddad vd., 2013: 765-790). Buna karşılık, birkaç temel ürüne ya da sınırlı sayıda ticaret ortağına bağımlı olan ekonomiler, genellikle ekonomik dalgalanmalara paralel seyreden maliye politikaları, döviz kuru istikrarsızlığı ve artan gıda ile enerji güvensizliği gibi kırılganlıklara maruz kalmaktadır. Örneğin, COVID-19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna savaşı sırasında birçok İİT ülkesi, arz yönlü kesintiler ve fiyat artışları nedeniyle keskin ekonomik daralmalar yaşamıştır (Evenett, 2020: 179-187; Streimikiene vd., 2023). Çatışmalar veya yönetim sorunları nedeniyle kırılgan olan Somali ve Yemen gibi ülkeler, özellikle gıda ve yakıt ithalatındaki yoğunlaşma nedeniyle ciddi enflasyon ve arz güvenliği sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır (FAO, 2022b; World Bank, 2022; Griffiths vd., 2021: 571-599). Benzer şekilde, petrol gelirine bağımlı olan Cezayir ve Irak gibi ekonomiler, petrol fiyatlarının düştüğü dönemlerde ciddi gelir kayıpları yaşamış ve bu durum, hidrokarbon dışı alanlarda çeşitlenmenin gerekliliğini açık biçimde ortaya koymuştur (IMF, 2020). Bununla birlikte, İİT bünyesinden olumlu örnekler de dikkat çekmektedir. Malezya ve Türkiye, sanayi ürünleri, hizmetler ve yüksek katma değerli tarım ürünlerini kapsayan çeşitlendirilmiş ihracat portföylerine sahiptir. İkili ticaret anlaşmaları, küresel değer zincirlerine katılım ve bölgesel diplomasi araçlarını etkin şekilde kullanan ülkeler, ticaret ortaklarını çeşitlendirmeyi başararak küresel durgunluk dönemlerinde daha güçlü makroekonomik istikrar ve hızlı toparlanma performansı ortaya koymuştur (Noureen ve Mahmood, 2016: 1-28; Sumiahadi vd., 2021: 1-11; World Bank, 2021).

Ticaretin çeşitlendirilmesi yönündeki girişimlerin başarıya ulaşabilmesi, iş ortamının iyileştirilmesi, eğitim ve altyapı yatırımları yapılması ve özel sektörün rekabet gücünün desteklenmesi gibi politikalarla doğrudan ilişkilidir (Rodrik, 2007; Hausmann, Rodrik ve Velasco, 2008: 324-355). Bu bağlamda İİT ülkeleri açısından,

ulusal düzeyde tutarlı stratejiler geliştirilmesi, bölgesel iş birliği mekanizmalarının güçlendirilmesi ve bilgi paylaşımına yönelik kurumsal yapıların oluşturulması büyük önem arz etmektedir. Üye Devletler Arasında Tercihli Ticaret Sistemi gibi girişimlerin uygulanması karşılıklı ticaretin, teknoloji transferinin ve yatırımların artırılmasına katkı sağlayarak dışa bağımlılığı azaltan ve dayanıklılığı artıran bir politika aracı işlevi görmektedir (COMCEC, 2022). Netice itibarıyla, ticaretin çeşitlendirilmesi, İİT üye ülkelerin ekonomik kırılganlığın azaltılmasında temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ticaret yapılarının genişletilmesi, kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi ve bölgesel iş birliğinin teşvik edilmesi yoluyla İİT ülkeleri daha dirençli, kapsayıcı ve istikrarlı ekonomik yapılar inşa edebilecektir (Ardianto, 2023: 161-184).

4. ARAŞTIRMA VE ANALİZ

4.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Küresel ekonomik düzende ülkelerin dış ticaret ilişkileri, yalnızca hacimsel büyüklükleriyle sınırlı kalmadan, aynı süreçte yapısal özellikleri temel alınarak da değerlendirilmelidir. Ticaretin yapısal yönü, özellikle ithalatın hangi ülkelere ne ölçüde bağımlı olduğu, ekonomik kırılganlık düzeyini belirleyen başlıca etkenler arasında yer almaktadır. Ülkelerin ithalatlarının belirli ülkelere yoğunlaşması, dışa bağımlılık risklerini artırmakta ve ekonomik kırılganlıklara neden olabilmektedir. Dolayısıyla kaynak ülke çeşitlendirmesi, sürdürülebilir ekonomik büyüme, ekonomik güvenliğin sağlanması ve tedarik zinciri istikrarının korunması açısından stratejik bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede, İİT üyesi ülkelerin ithalat yapılarında kaynak ülke çeşitliliği düzeylerinin ne durumda olduğu ve yoğunlaşma eğilimlerinin mevcut olup olmadığı çalışmanın temel problem alanını oluşturmaktadır.

Belirtilen yapısal sorun çerçevesinde, çalışma İİT üyesi ülkelerin ithalatında kaynak ülke çeşitliliğini analiz ederek zaman içindeki yoğunlaşma eğilimlerini ve ülkeler arasındaki yapısal farklılıkları ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaç doğrultusunda Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI), Entropi Endeksi (EI), CR4 ve CR8 gibi yoğunlaşma göstergelerinden yararlanılmıştır. Söz konusu ölçütler aracılığıyla hem belirli ülkelere olan ithalat bağımlılığı istatistiksel olarak ölçülmüş hem de çeşitlendirme düzeylerindeki değişim ülkeler arasında karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir.

Elde edilen bulgular, yapısal düzeyde değerlendirmelerin yanı sıra uygulayıcılar açısından somut ve stratejik çıkarımlar da sunmaktadır. Çalışma, ülkelerin yoğunlaşma ve çeşitlendirme düzeylerini tespit etmeye imkân tanıyarak kaynak ülke çeşitliliğine dayalı dış ticaret stratejilerinin geliştirilmesine de katkı sağlamaktadır. Ülkeler arası karşılaştırmalar, bölgesel ekonomik kırılganlıkların ve yapısal benzerliklerin daha net biçimde ortaya konulmasını mümkün kılmaktadır. Ulaşılan sonuçlar, ilgili ülkelerin dış ticaret politikalarının oluşturulmasında kullanılabilecek bilimsel ve uygulamaya dönük çıkarımlar içermektedir.

Buna ek olarak, araştırma çıktılarının İİT üyesi ülkelerle sınırlı kalmadan benzer ekonomik yapıya sahip ülkeler için de karşılaştırmalı değerlendirme olanağı sunması beklenmektedir. Öte yandan, İİT kapsamında ekonomik entegrasyonun artırılması yönündeki çabalara ampirik bir katkı sunması bakımından da çalışma önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

4.2 Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma, İİT üyesi ülkelerin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesi düzeylerini analiz etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, 2014-2023 yılları arasındaki on yıllık döneme ait ithalat verileri temel alınmıştır. İlgili dönemin seçilmesindeki amaç, ülkelerin ithalat yapılarındaki orta ve uzun vadeli eğilimleri değerlendirebilmek ve daha sağlıklı çıkarımlarda bulunabilmektir.

Araştırmanın coğrafi kapsamını, İslam İşbirliği Teşkilatı'na tam üyeliği bulunan ülkeler oluşturmaktadır. Ancak veri temininde, uluslararası kabul görmüş bir ticaret veritabanı olan TradeMap kaynak olarak kullanıldığından, sadece bu veri tabanında 2014-2023 dönemine ilişkin düzenli ve güvenilir ithalat verilerine ulaşılabilen ülkeler analiz kapsamına dahil edilmiştir. Bu nedenle bazı ülkeler (Afganistan, Arnavutluk, Bangladeş, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Cezayir, Cibuti, Filistin, Gine, Gine Bissau, Irak, İran, Kamerun, Katar, Komorlar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mali, Nijer, Özbekistan, Sierra Leone, Sudan, Suudi Arabistan, Yemen) çalışmanın dışında bırakılmıştır.

Analizlerde, ithalat verileri üzerinden Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI), CR₄, CR₈ ve Entropi Endeksi gibi uluslararası literatürde sıklıkla kullanılan ölçüm yöntemlerinden faydalanılmıştır. Söz konusu endekslerin birlikte kullanılması, çeşitlendirme düzeylerinin çok boyutlu olarak değerlendirilmesine olanak tanımakta, sonuçların yorumlanabilirliğini ve tutarlılığını güçlendirmektedir (Cadot vd., 2011: 590–605).

Bu çerçevede, çalışma hem kapsam hem de yöntem açısından İİT ülkelerinin ithalat yoğunlaşmasını ve çeşitlendirme düzeylerini anlamaya yönelik analitik bir çerçeve sunmaktadır. Çalışma, İİT ülkelerinin dış ticaret yapısının stratejik değerlendirilmesine katkı sunarak mevcut kırılmalıkların anlaşılmasına ve politika önerilerinin geliştirilmesine olanak tanımaktadır.

4.3 Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Çalışmanın evrenini, farklı kıtalarda yer alan ekonomik ve ticari yapıları bakımından heterojen özellikler sergileyen İİT üye 55 ülke oluşturmaktadır. Bahse konu ülkelerin ortak dini ve kültürel paydaları bulunmakla birlikte dış ticaret kapasiteleri ve ekonomik kalkınma düzeyleri önemli ölçüde farklılık göstermektedir (Kireyev ve Beidas-Strom, 2020: 22). Bu bağlamda, araştırmanın örnekleme oluşturulurken, Trademap veritabanında yer alan ve 2014-2023 yılları arasına ait ithalat verileri eksiksiz ve erişilebilir olan İİT ülkeleri dikkate alınmıştır. Trademap, Birleşmiş Milletler Ticaret Kalkınma Konferansı (UNCTAD) ve Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) tarafından geliştirilen, resmi gümrük kayıtlarına dayanan güvenilir bir ticaret verisi kaynağıdır (ITC, 2023).

Araştırma kapsamında analiz edilen ülkeler hem coğrafi dağılım hem de ekonomik yapı bakımından temsili bir örneklem oluşturmaktadır. Söz konusu ülkeler, ithalat kalemlerinin çeşitliliği açısından birbirinden farklı düzeylerde yoğunlaşma veya çeşitlendirme stratejileri izlemektedir. Bu sayede, çalışmanın amacı doğrultusunda ithalatın kaynak ülke düzeyindeki çeşitlendirme eğilimleri ölçülmüş ve kapsamlı biçimde analiz edilmiştir.

Araştırmanın örnekleminde yer alan ülkelerin seçiminde, veri bütünlüğü ve analiz yapılabilirliği öncelikli kriterler arasında yer almıştır. Bu çerçevede hem Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) hem de Entropi Endeksi hesaplamaları için gerekli yıllık ithalat verileri eksiksiz şekilde mevcut olan ülkeler seçilmiştir. Böylelikle örneklem, yapılan analizlerin geçerliliğini ve güvenilirliğini destekleyecek nitelikte oluşturulmuştur. Bu çerçevede, araştırmanın örnekleme, İİT üyesi ülkeler içerisinde seçilmiş veri kalitesi yüksek ve analiz kriterlerine uygun ülkelerden oluşmaktadır.

4.4 Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Bu araştırmada, İİT üyesi ülkelerin ithalat verileri esas alınarak, kaynak ülke çeşitlendirmesi düzeylerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler, Uluslararası Ticaret Merkezi'ne (ITC) bağlı olarak faaliyet gösteren Trademap (www.trademap.org) veri tabanından temin edilmiştir. Veri seti, 2014-2023 yıllarını kapsamakta ve İİT üyesi 31 ülkeye ait ithalat verilerini içermektedir. Belirli yıllara ait verileri eksik veya güncel olmayan ülkeler, analiz sürecine dâhil edilmemiştir. Bu durum çalışmanın geçerliliğini olumsuz yönde etkilememektedir. Analize dâhil edilen ülkeler, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ekonomik ve coğrafi çeşitliliğini yansıtacak niteliktedir.

Araştırmada, ithalat verileri temel alınarak yoğunlaşma oranları ve çeşitlendirme düzeyleri hesaplanmıştır. Bu kapsamda kullanılan başlıca ölçüm araçları:

- **Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI):** Bu endeks, ülkelerin ithalatlarının hangi ülkelere yoğunlaştığını göstermekte olup piyasadaki yoğunlaşma derecesini ölçmektedir. HHI değeri 0 ile 10.000 arasında değişmekte, yüksek değerler daha fazla yoğunlaşmayı dolayısıyla daha az çeşitlendirmeyi ifade etmektedir (Utkulu ve Seymen, 2004: 134).
- **CR₄ ve CR₈ Yoğunlaşma Oranları:** CR₄ ve CR₈ endeksleri, bir ülkenin ithalatında sırasıyla en büyük dört ve sekiz tedarikçi ülkenin toplam payını göstererek dış ticaretin az sayıda ülkeye olan bağımlılık düzeyini ölçmek amacıyla kullanılmaktadır (Crespo ve Fontoura, 2007: 306).
- **Entropi Endeksi (EI):** Entropi endeksi, ithalatın ülkelere dengeli dağılma düzeyini ölçmektedir. Endeksin değeri arttıkça ithalatın daha dengeli ve çeşitlendirilmiş olduğu kabul edilmektedir (Cadot vd. 2011: 222).

Belirtilen endekslerin hesaplanması için gerekli veriler, Trademap üzerinden “ROTAL-All Products” sınıfında, İİT ülkelerinin yıllık ithalat verileri çerçevesinde elde edilmiştir. Analizler Excel programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerde, her bir ülkenin ithalat yoğunluğu tespit edilerek çeşitlendirme

stratejilerinin etkinliği değerlendirilmiştir. Elde edilen sayısal bulgular üzerinden İİT lkelerinin dış ticaret yapısındaki kırılganlık düzeyi analiz edilmiş ve bu bulgular, ilgili teorik çerçevelerle desteklenerek yorumlanmıştır.

4.5 Ticaretin eşitlendirilmesinde Kullanılan lm Yöntemleri

Dış ticaretin çeşitlendirilmesi, ülkelerin ekonomik kırılganlıklarını azaltma ve sürdürülebilir büyümeyi sağlama hedefleri doğrultusunda temel stratejilerden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, ithalat veya ihracat verilerinden hareketle ticaretin ne ölçüde eşitlendirildiğini belirlemek amacıyla çeşitli istatistiksel endeksler kullanılmaktadır. Bu çalışmada, özellikle İİT yesi ülkeler açısından ithalatın kaynak ülkelere göre çeşitlendirme düzeyini ölçmek amacıyla Yoğunlaşma Oranı (CR₄ ve CR₈), Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) ve Entropi Endeksi (EI) kullanılmıştır.

4.5.1 Yoğunlaşma Oranı

Yoğunlaşma oranı, belirli bir ülkenin dış ticaretinde en büyük paya sahip birkaç ülkenin toplam ithalat içindeki oranını ölçmektedir. En yaygın kullanılan yoğunlaşma oranları arasında CR₄ (en büyük dört ülkenin payı) ve CR₈ (en büyük sekiz ülkenin payı) bulunmaktadır. CR oranları, ticaretin belirli ülkelere ne ölçüde yoğunlaştığını ortaya koymakta ve ticaret yapısının çeşitlilik düzeyine dair önemli ipuçları vermektedir. Yüksek CR değerleri, ithalatın dar bir ülke grubuna odaklandığını ve çeşitlendirme stratejilerinin zayıf kaldığını göstermektedir (Brakman vd., 2009: 212). İlgili oranların hesaplanmasında kullanılan formül aşağıdaki gibidir (Dilek ve Konak, 2016:160; İldırar ve Kırıl, 2018: 97-98):

$$CR_N = \sum_{i=1}^N S_i = S_1 + S_2 + \dots + S_N \quad (4.1)$$

Burada CR_N, N yoğunlaşma oranını, S_i ifadesi ise i pazar payını temsil etmektedir. CR₄ değerı 0,30'un altında ise düşük yoğunlaşma, 0,30 ile 0,50 arasında ise orta düzeyde yoğunlaşma olarak yorumlanmaktadır. CR₄ değerinin 0,50'in üzerine çıkması, yoğunlaşmanın yüksek olduğunu ve rekabet seviyesinin istenen düzeyde olmadığını göstermektedir. Özellikle CR₄ değerinin 0,70'yi aşması, piyasanın tekelci

(monopolistik) bir yapıya yaklaştığına işaret etmektedir (Saridoğan, 2021: 70; Yaşar vd., 2023: 26). CR_N oranları, yalnızca en büyük 4 veya 8 tedarikçiye odaklandığı için piyasanın geri kalan kısmını dışladığı gerekçesiyle eleştirilmesine rağmen, ülkelerin dış ticaretlerinde kaynak ülke riskine karşı ne düzeyde duyarlı olduklarını analiz etmede önemli bir gösterge niteliği taşımaktadır (Dilek ve Konak, 2022: 6). CR_N oranları, yorumlanması kolay ve karşılaştırmalı analizlerde kullanılabilir olmaları nedeniyle literatürde sıkça tercih edilmektedir (Evenett ve Venables, 2002: 792).

4.5.2 Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI)

Herfindahl-Hirschman Endeksi, dış ticarete kaynak ülke yoğunlaşmasını ölçen en yaygın kullanılan göstergelerden biridir. Endeks, ithalatın ülkeler arasında nasıl dağıldığını nicel olarak ölçmekte ve konsantrasyon düzeyini ortaya koymaktadır. HHI değeri, ithalat içindeki her bir ülkenin payının karesinin alınarak toplanmasıyla elde edilmektedir. HHI'nin değeri 0 ile 10.000 arasında değişmektedir. 0'a yakın değerler daha yüksek çeşitlendirmeyi, 10.000'e yakın değerler ise tam yoğunlaşmayı göstermektedir (Utkulu ve Seymen, 2004: 134). Endeksin hesaplanmasına ilişkin formül aşağıda verilmiştir:

$$HHI = \sum_{i=1}^N S_i^2 = S_1^2 + S_2^2 + \dots + S_N^2 \quad (4.2)$$

Burada S_i , i pazar payını, N ise aktör sayısını ifade etmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, 1800 üzeri değerler yüksek yoğunlaşmaya, 1000–1800 arası değerler orta düzey yoğunlaşmaya, 1000'in altı ise düşük yoğunlaşmaya işaret etmektedir (Calkins, 1983: 411; U.S. Department of Justice, 1982). Yoğunlaşma oranından farklı olarak tüm ülkeleri ele alması nedeniyle HHI'nin daha güçlü bir yöntem olduğu söylenebilir (Yaşar ve Dilek, 2023:217). Bu endeks özellikle iktisat politikalarında yoğunlaşma ve rekabet düzeylerini belirlemede yaygın olarak kullanılmaktadır. Ticaretin birkaç ülkeye bağımlı olduğu durumlarda HHI değerinin yüksek çıkması, dış şoklara karşı kırılganlığın arttığını göstermektedir. Belirtilen yönüyle HHI, ithalat güvenliğinin analizinde etkili bir göstergedir (Cadot vd., 2011: 595).

4.5.3 Entropi Endeksi

Entropi Endeksi (EI), bir sistemdeki bileşenlerin (örneğin ülkeler, sektörler veya ürünler) görelî paylarının dağılımındaki çeşitliliği ve düzensizliği ölçmek amacıyla kullanılan bir göstergedir. Aşağıda verilen formülde S_i ifadesi toplam büyüklük (örneğin ithalat, üretim ya da istihdam) içinde i bileşenin payını temsil etmektedir (Dilek, 2018: 58).

$$EI = \sum_{i=1}^n S_i \log \frac{1}{S_i} \quad (4.3)$$

Formül, Claude Shannon'ın (1948) bilgi teorisi çerçevesinde geliştirdiği entropi tanımına dayanmakla birlikte çoğu zaman $-\sum S_i \log \left(\frac{1}{S_i}\right)$ şeklinde de ifade edilmektedir (Shannon, 1948: 379-423). Endeksin değeri, tüm payların eşit olarak dağıldığı durumda maksimuma ($\log(n)$) ulaşırken, tüm payın tek bir bileşende toplanması halinde sıfıra düşmektedir (Attaran ve Zwick, 1987: 17-34). Entropi Endeksi, ekonomik yapılarda yoğunlaşma düzeyini belirlemede ve çeşitliliğin derecesini nicel olarak analiz etmede etkin bir araç olarak kabul edilmektedir.

Endeksin temel mantığı, ithalatın ne ölçüde eşit şekilde farklı ülkelere dağıldığını analiz etmeye yöneliktir. EI, tüm ülkelerin ithalattaki paylarının logaritmik fonksiyonu ile hesaplanmakta ve daha dengeli bir dağılım durumunda daha yüksek değerlere ulaşmaktadır (Koren ve Tenreyro, 2007: 876).

Entropi Endeksi'nin yüksek çıkması, ülkenin ithalatını çok sayıda ve birbirine yakın paylara sahip ülkelere gerçekleştirdiğini dolayısıyla çeşitlendirme düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, düşük EI değeri, ithalatın birkaç ülkeye yoğunlaştığını ve dış ticaretin çeşitlendirilmemiş olduğunu göstermektedir. EI, özellikle yoğunlaşma oranları ve HHI gibi geleneksel ölçütlere kıyasla daha hassas sonuçlar verebilmekte ve daha ayrıntılı analiz imkânı sunmaktadır (Siddiqui, 2018: 107-132).

4.6 İslam İşbirliği Teşkilatı Üye Ülkelerinde İthalat Kaynak Ülke Yoğunlaşmasının Analizi

İİT üye ülkelerin dış ticaret yapılarının incelenmesi, ilgili ülkelerin küresel ekonomi içerisindeki konumlarının ve dışa bağımlılık düzeylerinin anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu doğrultuda, İİT üyesi 31 ülkenin 2014–2023 dönemine ait ithalat verileri kullanılarak kaynak ülke yoğunlaşma düzeyleri analiz edilmiştir. Söz konusu analizlerde Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI), CR₄ ve CR₈ yoğunlaşma oranları ile Entropi Endeksi (EI) gibi yaygın biçimde kabul gören ölçüm yöntemlerinden yararlanılmıştır. Bu ölçütler sayesinde, her bir ülkenin ithalatının belirli ülkelere ne düzeyde bağımlı olduğu, zaman içerisinde bu bağımlılıkta bir değişim yaşanıp yaşanmadığı ve ithalat portföylerinin çeşitlendirilme düzeyleri ortaya konulmuştur.

4.6.1 HHI Endeksi ile Yoğunlaşma Analizi

HHI Endeksi, 0 ile 10.000 arasında değişen değerler almakta ve ithalat yapılan ülke sayısı azaldıkça yani ithalat belirli ülkelere yoğunlaştıkça artmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, 1800 üzeri değerler yüksek yoğunlaşmaya, 1000–1800 arası değerler orta düzey yoğunlaşmaya, 1000’in altı ise düşük yoğunlaşmaya işaret etmektedir (U.S. Department of Justice, 1982; Calkins, 1983: 411; Dilek, 2018: 57).

Tablo 4.1 HHI Endeksleri

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkiye	472,12	509,33	495,15	413,93	435,86	469,27	452,53	511,13	627,18	553,50
Azerbaycan	741,33	720,13	802,03	799,02	724,59	740,91	865,94	876,69	912,63	928,18
Bahreyn	1935,66	1140,49	1037,46	1152,88	1352,55	1415,01	915,722	1201,54	636,87	613,05
Benin	618,22	609,49	731,86	799,89	556,68	582,67	557,81	675,04	684,37	685,07
Brunei Sultanlığı	1179,88	1098,60	1203,21	1290,21	2043,99	688,84	838,31	987,04	989,16	1133,59
Burkina-Faso	557,42	514,74	555,41	600,71	546,21	560,83	530,32	545,93	601,82	671,45
Fildişi Sahilleri	831,75	654,37	731,92	586,27	606,51	694,14	639,88	557,43	549,47	583,76
Çad	994,11	805,01	955,33	991,40	907,79	1121,48	1215,34	1466,43	1274,75	1630,88
Mısır	435,25	449,78	448,92	450,38	480,31	505,02	528,42	525,28	519,30	506,49
Gabon	802,60	792,70	833,15	1094,86	912,48	631,34	680,47	614,17	586,38	636,12
Gambiya	798,22	825,17	727,83	1331,88	1992,32	1251,30	760,85	1033,83	1117,64	4391,71

Tablo 4.1'in devamı

Guyana	1293,48	1698,10	1604,11	1599,53	3623,68	1582,43	1584,74	2138,17	3812,95	1309,20
Endonezya	777,94	853,03	898,31	901,92	957,89	1032,36	1076,28	1110,14	1095,16	1083,13
Ürdün	687,46	576,83	546,14	598,39	660,31	715,53	600,26	630,36	671,84	699,33
Kazakistan	1550,02	1583,75	1638,07	1881,96	1827,83	1783,37	1726,57	2269,44	1769,30	1550,45
Kırgızistan	1609,67	1965,00	2227,31	2047,15	2371,52	2225,30	1936,85	2048,58	2442,19	2312,81
Malezya	717,72	781,25	818,11	799,87	814,44	824,76	853,29	917,43	853,03	852,36
Maldivler	1128,18	1024,10	929,95	963,62	994,57	995,46	863,57	845,13	937,69	947,53
Moritanya	1155,11	1073,67	698,73	690,61	703,39	647,64	716,47	741,92	824,17	840,20
Fas	620,78	617,35	683,55	693,58	681,34	681,92	701,71	674,96	617,72	666,65
Mozambik	1394,32	1254,54	1195,26	1189,15	1069,96	1137,67	1200,66	1044,96	1506,73	1037,30
Nijerya	1085,89	1287,17	928,06	982,74	887,186	1124,49	1218,96	1095,69	1492,78	1703,10
Pakistan	861,31	968,09	1150,53	1034,08	946,904	926,70	988,85	1064,26	868,58	881,704
Senegal	612,97	599,09	607,37	569,03	576,906	623,98	565,55	515,55	476,16	536,19
Somali	1075,46	1161,41	1125,19	1121,23	1368,97	1451,19	1537,11	1582,04	1729,03	1648,99
Surinam	1235,31	1457,06	1244,07	1416,42	1781,26	1621,83	1124,58	1212,36	1135,87	1132,71
Tacikistan	1606,54	1767,44	2119,89	1861,85	1662,19	1811,22	1758,25	1663,53	1646,49	1550,29
Togo	575,60	639,88	1015,73	718,98	701,07	693,72	697,22	751,66	643,65	658,77
Tunus	717,58	768,23	705,51	722,76	714,50	714,44	655,02	585,41	616,28	621,98
Türkmenistan	1085,89	1287,17	928,06	982,74	887,18	1124,49	1218,96	1095,69	1492,78	1703,10
Uganda	995,94	959,29	911,96	840,23	823,68	754,67	696,08	781,42	898,76	882,05

Tablo 4.1'de görüldüğü üzere Türkiye'nin HHI değerleri 2014 yılında 472,12 düzeyindeyken 2023 yılında 553,50'ye yükselmiştir. Bu durum, ithalat kaynaklarında kısmi bir yoğunlaşma artışı yaşandığını göstermektedir. 2017 yılında 413,93 ile en düşük seviyeye ulaşılmışken, 2022 yılında 627,18 ile en yüksek değere çıkmıştır. Söz konusu veriler, Türkiye'nin bazı yıllarda ithalatını belirli ülkelere yoğunlaştırdığı dönemlerde kaynak çeşitliliğinde azalma yaşandığını ortaya koymaktadır. Buna karşın, genel olarak endeks değerlerinin 1000 puanın altında kalması, Türkiye'nin ithalatında belli bir çeşitlendirme düzeyini sürdürdüğünü göstermektedir. Ayrıca 2023 yılı HHI endeksine göre Mısır ve Senegal'den sonra en düşük değere sahip olduğu yani İİT ülkeleri arasında kaynak çeşitliliğini sağlayan ülkelere biri olduğu görülmektedir.

Azerbaycan'ın HHI değerleri incelendiğinde 2014 yılında 741,33 olan endeksin 2023 yılında 928,18'e ulaştığı görülmektedir. Söz konusu artış, ithalat kaynaklarında

zamanla daha fazla yoğunlaşma yaşandığını ve çeşitlendirme kapasitesinin azaldığını göstermektedir. Özellikle 2021–2023 yılları arasında HHI değerinin 900’ün üzerinde olması, ülkenin ithalatının birkaç ana tedarikçiye bağımlı hale geldiğine işaret etmektedir. Böyle bir yoğunlaşma, dış şoklara karşı ekonomik yapının daha savunmasız hale gelmesine neden olabilmektedir.

Bahreyn’in 2014–2023 yılları arasındaki HHI değerleri, ithalatında kaynak ülke yoğunlaşmasının zaman içinde nasıl değiştiğini göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Tablo 4.1’e göre 2014 yılında 1935,66 gibi oldukça yüksek bir HHI değeri ile başlayan dönem, oldukça yüksek bir yoğunlaşma düzeyine işaret etmektedir. Bu durum, Bahreyn’in ithalatının çok büyük oranda sınırlı sayıda ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. Ancak 2015 ve 2016 yıllarında sırasıyla 1140,49 ve 1037,47 düzeyine gerileyen HHI değerleri, ülkenin ithalatında görece bir çeşitlenmeye gittiğini göstermektedir.

2017 yılında HHI değeri yeniden 1152,88 seviyesine yükselmiş, bu da ithalat yoğunlaşmasında tekrar artış olduğunu işaret etmektedir. 2018 ve 2019 yıllarında ise sırasıyla 1352,55 ve 1415,01 gibi oldukça yüksek değerlere ulaşılmıştır. İlgili artış, özellikle bu dönemde bazı stratejik ürünlerin belli ülkelerden tedarik edilmesine yönelinmiş olabileceğini düşündürmektedir.

2020 yılında 915,72 ile bir önceki yıla kıyasla belirgin bir düşüş yaşanmış, bu da ithalat kaynaklarında görece bir çeşitlenmeye gidildiğine işaret etmektedir. 2021 yılında ise 1201,54 değerine yükselerek yeniden yoğunlaşmanın arttığı gözlemlenmiştir. Son iki yılda ise bu artış eğiliminin tersine döndüğü ve 2022’de 636,87, 2023’te ise 613,05 seviyelerine düşüş yaşandığı görülmektedir. İlgili değerler, Bahreyn’in ithalatında son yıllarda daha dengeli bir yapı oluşmaya başladığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin artmaya başladığını ortaya koymaktadır.

Benin’in 2014–2023 dönemi HHI endeksi verileri değerlendirildiğinde, 2014 yılında 618,22 seviyesinde olan HHI değeri, düşük düzeyde yoğunlaşmaya işaret etmektedir. Bu seviye, Benin’in ithalatında çeşitli kaynaklardan faydalandığını ve belirli ülkelere aşırı bağımlı olmadığını göstermektedir. 2015 yılında 609,49 olarak kaydedilen HHI

değeri, önceki yıla benzer bir seyir izleyerek yine düşük yoğunlaşma düzeyine işaret etmektedir. 2016 yılında ise HHI değeri 731,86 seviyesine yükselmiş ve bu artışla birlikte yoğunlaşma düzeyi orta seviyeye yaklaşmıştır. Bu durum, ithalatın belirli ülkelere doğru yeniden kümелendiğini ve kaynak çeşitliliğinde görece bir daralma yaşandığını göstermektedir. 2017 yılında 799,89 seviyesine ulaşan HHI değeri ile birlikte Benin'in ithalatında orta düzey bir yoğunlaşma yapısı dikkat çekmektedir. Bu artış eğilimi, ithalat ilişkilerinde belli başlı ticaret ortaklarına yönelme eğilimini yansıtmaktadır. Nitekim 2018 yılında bu oran 556,68 seviyesine gerilemiş, bu da kaynak ülke çeşitliliğinde yeniden artışa gidildiğini göstermektedir. 2019 yılında 582,67 ve 2020 yılında 557,81 olarak ölçülen HHI değerleri, düşük yoğunlaşma aralığında kalmayı sürdürmüştür. İlgili yıllar, Benin'in dış ticaret politikasında daha dengeli bir dağılım benimsediğini ve ithalatında tek bir ülkeye ya da dar bir gruba bağımlı olmadığını göstermektedir. 2021 yılında 675,04 seviyesine yükselen HHI değeri, tekrar orta yoğunlaşma seviyesine yaklaşarak dikkat çekmiştir. 2022 (684,37) ve 2023 (685,07) yıllarında da bu seviyelerde kalan HHI değerleri, ithalatın nispeten az sayıda ülkeye yöneldiğini ancak yoğunlaşmanın çok yüksek bir düzeye ulaşmadığını göstermektedir.

Brunei Sultanlığı'nın HHI değerleri incelendiğinde, 2014 yılında 1179,88 ile orta düzey yoğunlaşmaya sahip olduğu görülmektedir. 2018 yılında 2043,99 ile yüksek yoğunlaşma düzeyine ulaşan ülke, 2023 yılında tekrar 1133,60 seviyesine gerilemiştir. Bu veriler, Brunei'nin ithalatını önemli ölçüde sınırlı sayıda ülkeye dayandırıldığını ve zaman zaman ithalat yapısında yoğunlaşmanın arttığını göstermektedir. Bu durum, ülkenin ekonomik açıdan dışa bağımlılığını artırarak güvenlik açısından risk oluşturabilir.

Burkina Faso'nun HHI değerleri 2014 yılında 557,43 düzeyindeyken, 2023 yılına kadar genel olarak artış eğilimi sergilemiş ve söz konusu yıl itibarıyla 671,46 seviyesine ulaşmıştır. Söz konusu durum, ithalat yapılan ülkelerin zamanla daha az sayıda ülkeye yoğunlaştığını göstermektedir. 2017 yılında 600,72 seviyesine çıkan endeks, 2020 yılında 530,33'e gerilemiş, ancak sonrasında yeniden artış trendine girmiştir. İlgili dalgalanma, ithalat kaynaklarında dönemsel çeşitlenme çabalarının zaman zaman sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır.

Fildişi Sahili'nin HHI değeri 2014 yılında 831,75 olarak düşük düzeyde yoğunlaşmaya işaret etmektedir. İzleyen yıllarda ise belirgin bir düşüş göstermiştir. Özellikle 2021 ve 2022 yıllarında sırasıyla 557,44 ve 549,48 değerlerine ulaşılmıştır. Söz konusu düşüş, ithalat kaynaklarının daha dengeli bir biçimde dağılmaya başladığını ve ülkenin dış ticaretinde çeşitlendirmeyi artırıcı politikalar izlediğini göstermektedir.

Çad, analiz edilen ülkeler arasında en yüksek yoğunlaşma oranlarına sahip ülkelerden biri olarak dikkat çekmektedir. 2014 yılında 994,11 olan HHI değeri, 2023 yılında 1630,88'e yükselmiş ve bu süreçte neredeyse her yıl artış göstermiştir. İlgili artış, ithalatın birkaç ülkeye aşırı derecede bağımlı hâle geldiğini ve kaynak ülke çeşitliliğinin giderek azaldığını ortaya koymaktadır. Özellikle 2020 ve sonrası dönemde söz konusu bağımlılık oldukça belirginleşmiş, 2021 yılında 1466,43 ve 2022'de 1274,75 seviyelerine ulaşmıştır.

Mısır'ın HHI değerleri 2014 yılında 435,26 olarak oldukça düşük düzeyde başlamış ve 2023 yılına kadar görece istikrarlı bir seyir izlemiştir. En yüksek değer 2020 yılında 528,43 ile görülmüş, bu değer 2023 itibarıyla 506,49'a gerilemiştir. Bu durum, Mısır'ın uzun dönemli politikalarının ithalat kaynaklarını dengeli bir şekilde dağıttığını ve çeşitlendirme konusunda başarılı bir performans sergilediğini göstermektedir.

Gabon'un HHI değerleri 2014 yılında 802,60 düzeyinde iken, 2017 yılında ani bir artışla 1094,86'ya ulaşmıştır. İlgili durum, ilgili yılda ithalatın büyük oranda sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını göstermektedir. Öte yandan izleyen yıllarda değerler yeniden düşmüş, 2021 yılında 614,18'e ve 2022'de 586,38'e gerilemiştir. Bahse konu eğilim, ülkenin dış ticaret politikalarında zamanla daha fazla çeşitlilik hedeflediğini göstermektedir. 2023 yılında ise endeksin 636,13'e çıkması, çeşitliliğin artışında dalgalı bir seyir izlendiğini ortaya koymaktadır.

Endonezya'nın ithalat yoğunlaşma düzeyi 2014 yılında 777,94 olarak belirlenmiş, izleyen yıllarda bu değer kademeli bir artış göstermiştir. 2015'te 853,03, 2016'da 898,31 ve 2017'de 901,92 olan HHI değeri, 2020'de 1076,29'a ulaşmış, 2021'de 1110,14'e ve 2022'de 1095,16'ya yükselmiştir. 2023 yılı itibarıyla ise HHI değeri

1083,13 olarak kaydedilmiştir. İlgili gelişim, Endonezya'nın ithalatında kaynak ülke çeşitliliğinin zamanla azaldığını ve belirli ülkelere olan bağımlılığın arttığını göstermektedir. 2020 yılı itibarıyla HHI değerlerinin 1000 puanın üzerine çıkması, düşük yoğunlaşma düzeyinin devam ettiğini, ancak ithalatın daha az sayıda ülkeye kaymaya başladığını göstermektedir. Söz konusu eğilim, mevcut dış ticaret yapısının zamanla daha fazla yoğunlaşma riski taşıdığına ve orta yoğunlaşma sınırına yaklaşıldığına işaret etmektedir.

Ürdün'ün HHI endeksi 2014 yılında 687,47 olarak belirlenmiş ve bu değer, ithalat kaynakları açısından düşük düzeyde bir yoğunlaşmayı göstermektedir. 2015 yılında bu değer 576,84'e gerilemesi, ithalat kaynaklarının daha dengeli bir biçimde dağılmaya başladığını ve çeşitlendirme yönünde olumlu bir gelişme yaşandığını göstermektedir. 2016–2023 yılları arasında ise değerlerin genellikle 600–700 bandında seyretmesi, düşük yoğunlaşma seviyesinin sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Ancak bu dönemde çeşitlilikte istikrarlı bir artışın sağlanamadığı, dalgalı bir seyir izlendiği gözlemlenmektedir. 2023 yılında 699,33 ile ulaşılan seviye, hala düşük yoğunlaşma sınırlarında olsa da önceki yıllara kıyasla daha az çeşitliliğe işaret etmektedir. Bu durum, Ürdün'ün dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliğini sürdürme çabasında zaman zaman zayıflamalar olduğunu göstermektedir.

Kazakistan'ın 2014 yılındaki HHI değeri 1550,02 olarak ölçülmüş olup bu seviye ülkenin ithalatında orta düzeyde bir yoğunlaşmaya işaret etmektedir. Bu durum, dış ticaretin belirli birkaç ülkeye yönelmiş olduğunu ve kaynak ülke çeşitliliğinin sınırlı olduğunu göstermektedir. İzleyen yıllarda yoğunlaşma artış eğilimi göstermiş ve 2021 yılında endeks değeri 2269,44'e ulaşarak yüksek yoğunlaşma sınırına yaklaşmıştır. İlgili seviye, ithalatın çok sınırlı sayıda ülkeye dayandığını ve dışsal şoklara karşı ekonomik kırılganlığın arttığını ortaya koymaktadır. 2023 yılında endeksin 1550,45 seviyesine gerilemiş olması hafif bir çeşitlendirme eğilimi gösterse de Kazakistan'ın hala orta düzey yoğunlaşma sınırlarında yer aldığı ve kaynak ülke dağılımında önemli bir dengesizlik yaşadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, ülkenin dış ticaret politikasında daha etkin ve coğrafi olarak dengeli çeşitlendirme stratejilerine ihtiyaç duyduğunu öne sürmek mümkündür.

Kırgızistan'ın 2014 yılındaki HHI değeri 1609,67 olarak ölçülmüş olup bu seviye ithalat yapısının orta düzeyde yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir. 2016 yılına gelindiğinde HHI değeri 2227,31 seviyesine ulaşarak yüksek yoğunlaşma aralığına geçmiştir. İzleyen yıllarda da bu eğilim devam etmiş ve 2022 yılında 2442,20 değeri ile en yüksek noktaya ulaşılmıştır. Bahse konu gelişmeler, Kırgızistan'ın dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliğinin giderek azaldığını ve ithalatın büyük ölçüde sınırlı sayıda ülkeye bağımlı hale geldiğini göstermektedir. 2023 yılı itibarıyla HHI değeri 2312,81 seviyesinde seyretmiş olup bu durum yüksek yoğunlaşma düzeyinin sürdüğünü ve dış şoklara karşı kırılganlık potansiyelinin devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Malezya'nın ithalatına ilişkin Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) değerleri, 2014–2023 döneminde tüm yıllar boyunca 1000 puanın altında seyretmiş olup bu durum düşük düzeyde bir ithalat yoğunlaşmasını ve yüksek düzeyde kaynak ülke çeşitlendirmesini göstermektedir. 2015 yılında endeks 781,25'e, 2016 yılında ise 818,12'ye yükselmiştir. İlgili artışlar, ithalatın daha sınırlı sayıda ülkeye yöneldiğine ve coğrafi çeşitliliğin azalmaya başladığına işaret etmektedir. İzleyen yıllarda bu eğilim devam etmiş, 2017 ve 2018 yıllarında HHI değerleri sırasıyla 799,87 ve 814,44 olarak kaydedilmiştir. 2019 yılında endeks 824,76'ya, 2020'de ise 853,29'a yükselmiştir. Belirtilen değerler, Malezya'nın ithalatında kaynak ülke yoğunlaşmasının arttığını ve çeşitlendirme düzeyinin görece zayıfladığını ortaya koymaktadır. 2021 yılı itibarıyla HHI değeri 917,43 seviyesine ulaşmıştır. Söz konusu değer, orta yoğunlaşma düzeyinin üst sınırına yaklaşmakta olup ithalatın daha da sınırlı sayıda ülkeye yöneldiğini göstermektedir. Malezya'nın HHI değerlerinin hiçbir yıl 1000'i aşmaması, ülkenin ithalatında yüksek yoğunlaşma riski taşımadığını, ancak sürdürülebilir çeşitlendirme stratejilerinin gerektiğini ortaya koymaktadır.

Maldivler'in HHI değeri 2014 yılında 1128,18 olup bu seviye orta düzeyde bir ithalat yoğunlaşmasını göstermektedir. 2016 yılında bu değer 929,96'ya gerilemesi ve 2023'te 947,53 seviyesinde kalması, ithalat kaynaklarında düşük yoğunlaşmaya doğru bir eğilimi ortaya koymaktadır. Öte yandan 900 bandının üzerindeki seyir, ithalatın hâlâ belirli ülkelere kısmen bağımlı olduğunu göstermektedir. İlgili durum, küçük ada ekonomilerinin dış ticarete alternatif ülke sayısının sınırlı olmasından

kaynaklanmakta ve çeşitlendirme stratejilerinin daha fazla güçlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Moritanya'nın 2014 yılındaki HHI değeri 1155,12 olarak hesaplanmıştır. İlgili seviye, ithalat kaynaklarında orta düzeyde bir yoğunlaşmaya işaret etmektedir. 2016 ve 2017 yıllarında sırasıyla 698,74 ve 690,62 olarak gerçekleşen değerler ise, düşük yoğunlaşma kategorisine girerek kaynak ülke çeşitliliğinde belirgin bir iyileşmeye işaret etmektedir. Nitekim 2023 yılı itibarıyla endeksin 840,21 seviyesine yükselmiş olması, ithalatın yine nispeten az sayıda ülkeye odaklandığını göstermektedir. Söz konusu eğilim, Moritanya'nın ticaretinde çeşitlendirme politikalarını sürdürülebilir biçimde uygulamakta dalgalanmalar yaşadığını ve dış ticaret yapısında istikrarsızlık bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Fas, analiz edilen dönemde görece daha düşük yoğunlukta bir ithalat yapısına sahiptir. 2014 yılında HHI değeri 620,78 olarak hesaplanmış, bu oran 2017 yılında 693,59'a kadar çıkmıştır. 2021 ve 2022 yıllarında 674,96 ve 617,72 gibi daha düşük değerlere gerileyen endeks, 2023'te tekrar 666,65 olarak kaydedilmiştir. Genel olarak 600–700 bandında seyreden bu değerler, Fas'ın ithalatında görece dengeli bir dağılım olduğunu ve kaynak ülke çeşitliliğini belirli ölçüde koruyabildiğini göstermektedir.

Mozambik'in HHI değerleri genel olarak orta yoğunlaşma düzeyini yansıtmaktadır. 2014 yılında 1394,32 olan endeks, 2018 yılında 1069,97'ye kadar gerilemiş, 2022 yılında ise 1506,73 değerine ulaşmıştır. Söz konusu değer, hâlâ orta düzey yoğunlaşma aralığında yer almakta olup ithalat kaynaklarının sınırlı sayıda ülkeye odaklandığını göstermektedir. 2023 yılına gelindiğinde ise endeksin 1037,31 olarak kaydedilmesi, ithalat çeşitlendirme çabalarının belirli ölçüde sürdüğünü, ancak düşük yoğunlaşma eşiğine henüz ulaşamadığını ortaya koymaktadır.

Nijerya'nın ithalat yapısı yıllar içerisinde önemli dalgalanmalar göstermiştir. 2014'te 1085,89 olan HHI değeri, 2016'da 928,06'ya kadar düşmüş, ancak sonrasında tekrar artarak 2023 yılında 1703,10 gibi yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bahsi geçen artış, özellikle son beş yıllık süreçte ithalatın ciddi şekilde az sayıda ülkeye odaklandığını

göstermektedir. Orta düzey yoğunlaşma sınırının üst sınırına yaklaşan Nijerya'nın, ekonomik güvenliği ve dış şoklara karşı dayanıklılığı açısından risk teşkil etmektedir.

Pakistan, analiz dönemi boyunca genellikle düşük düzeyde ithalat yoğunlaşması sergilemiş, yalnızca bazı yıllarda orta düzey yoğunlaşma sınırına yaklaşmıştır. 2014'te 861,31 olan HHI değeri, 2016 ve 2017 yıllarında sırasıyla 1150,54 ve 1034,08 seviyelerine yükselmiştir. 2023 yılı itibarıyla ise endeks değeri 881,70 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu veriler, Pakistan'ın ithalatında dalgalı bir yoğunlaşma seyri izlediğini ve zaman zaman ithalat kaynaklarını çeşitlendirmede zorluk yaşadığını ortaya koymaktadır.

Senegal'in HHI endeks değerleri 2014 yılında 612,97 olarak ölçülmüş ve 2023 yılına kadar genel olarak 476,16 ile 623,98 arasında dalgalanmıştır. İlgili veriler, Senegal'in ithalatında düşük düzeyde yoğunlaşma olduğunu ve kaynak ülke çeşitliliğini genel olarak koruduğunu göstermektedir. Özellikle 2022 yılında elde edilen 476,16 değeri, ithalatın büyük ölçüde dengeli dağıldığını ve dış ticarete güvenli bir yapı oluşturulduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Senegal'in kaynak ülke çeşitlendirmesi stratejilerinin etkili şekilde yürütüldüğünü göstermektedir.

Somali'nin HHI değerleri, 2014–2023 yılları arasında genel olarak orta-yüksek düzeyde yoğunlaşma sergilemektedir. 2014 yılında 1075,46 olarak hesaplanan endeks değeri, takip eden yıllarda istikrarlı biçimde artarak 2022 yılında 1729,03 seviyesine ulaşmıştır. 2023 yılı itibarıyla ise HHI değeri 1648,99 olarak kaydedilmiştir. Söz konusu değer, Somali'nin ithalatında kaynak ülke çeşitliliğinin sınırlı olduğunu ve ithalatın büyük ölçüde belli başlı ülkelere yöneldiğini ortaya koymaktadır. Özellikle 2017–2022 döneminde endeksin yüksek seyretmesi, ülkenin dış şoklara karşı kırılganlığının arttığına işaret etmektedir. 2023 yılında bir miktar gerileme yaşanmış olsa da HHI değerinin hâlen 1600'ün üzerinde olması, Somali'nin dış ticaretinde çeşitlendirme politikalarının yetersiz kaldığını ve ithalat bağımlılığının sürdüğünü göstermektedir. Bu durum, ülkenin ekonomik güvenliği açısından dikkatle ele alınması gereken bir yapı arz etmektedir.

Surinam'ın HHI endeks değerleri incelendiğinde, 2014'te 1235,31 olan yoğunlaşma seviyesi 2018 yılında zirve yaparak 1781,27 seviyesine çıkmıştır. 2023 yılı itibarıyla bu değer 1132,71 seviyesine gerilemiştir. Bahse konu veriler, ithalat kaynaklarının uzun yıllar boyunca belirli birkaç ülkeye odaklandığını ve çeşitlendirme stratejilerinin zayıf kaldığını göstermektedir. 2018 yılında ulaşılan aşırı yüksek yoğunlaşma seviyesi, Surinam'ın ithalat yapısında ciddi dengesizlikler yaşadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan son iki yılda gözlenen düşüş, olumlu bir çeşitlenme eğiliminin başladığını göstermektedir.

Tacikistan için 2014 yılında HHI değeri 1606,54 olarak tespit edilmiştir. 2016 yılında bu oran 2119,90'a kadar çıkararak ithalatın son derece yoğunlaştığını ortaya koymuştur. 2023 yılında ise endeks 1550,30 olarak kaydedilmiştir. Yıllar boyunca HHI değerlerinin bu kadar yüksek olması, Tacikistan'ın ithalat yapısının oldukça kırılgan olduğunu ve ekonomik şoklara karşı dirençsiz kaldığını göstermektedir. Ayrıca kaynak ülke çeşitliliğini artıracak politika uygulamalarının etkin şekilde hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır.

Togo'nun ithalat yapısına ilişkin HHI değerleri, 2014–2023 dönemi boyunca büyük  l de düşük yoğunlaşma düzeyinde seyretmiştir. 2014 yılında 575,61 olan endeks, 2023 yılında 658,77 seviyesine ulaşmış, böylece ithalat kaynaklarının görece dengeli bir biçimde dağıldığını göstermiştir. 2016 yılında gözlemlenen 1015,74 değeri, söz konusu dönemde orta düzeyde yoğunlaşma gösteren tek istisna olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu bulgu, ilgili yıl ithalatın sınırlı sayıda ülkeye yöneldiğini göstermekle birlikte, izleyen yıllarda tekrar düşük yoğunlaşma düzeyine dönülmüş olması, Togo'nun dış ticaret politikasında kaynak ülke çeşitliliğini gözettiğini ortaya koymaktadır. İlgili durum, Togo'nun dış ticaretinde kaynak çeşitliliğine verdiği önemin, ülkeyi dışsal şoklara karşı daha dirençli kılabilecek bir unsur olduğunu göstermektedir.

Tunus'un HHI değerleri 2014 yılında 717,59 seviyesindeyken, bu değer 2023 yılında 621,99 seviyesine gerilemiştir. İncelenen dönemde endeks değerleri genel olarak 600 ile 770 arasında değişiklik göstermiştir. Özellikle 2020 yılında 655,02 ile görülen hafif yükselme, pandemi sürecinde ithalatın birkaç ülkeye daha fazla bağımlı hale gelmiş

olabileceğine işaret etmektedir. Öte yandan genel eğilim incelendiğinde, Tunus'un ithalat stratejilerini dengeleyerek ekonomik kırılganlığı azaltmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Çeşitlendirme yönündeki bu istikrar, dış şoklara karşı dirençli bir yapı oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Türkmenistan'ın HHI değerleri 2014 yılında 1085,90 olarak hesaplanmış olup bu değer ülkenin ithalat yapısında orta düzeyde bir yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. İzleyen yıllarda bu yoğunlaşma eğilimi sürmüştür ve özellikle 2022 yılında 1492,78, 2023 yılında ise 1703,11 seviyesine ulaşmıştır. İlgili değerler, halen orta yoğunlaşma sınırları içerisinde olmakla birlikte, yüksek yoğunlaşma eşiklerine oldukça yakın seviyelerdedir. Söz konusu eğilim, Türkmenistan'ın ithalatında sınırlı sayıda ülkeye olan bağımlılığın arttığını ve dış ticaret yapısının çeşitlendirme açısından zayıflıklar içerdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle son yıllarda artan HHI değerleri, kaynak ülke çeşitliliğinin yeterince sağlanamadığını ve dış ticaretin belirli ülkelere odaklandığını göstermektedir. Bahsi geçen yapı, ekonomik güvenlik açısından potansiyel bir kırılganlık yaratmakta olup Türkmenistan'ın dış ticaret politikasında daha dengeli ve çok taraflı bir yapıya yönelmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Uganda'nın HHI endeks değeri 2014 yılında 995,94 olarak kaydedilmiş olup bu değer ülkenin ithalatında düşük düzeyde yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. İzleyen yıllarda bu değer genel olarak gerileme eğiliminde olmuş, 2021 yılında 781,43 seviyesine kadar düşerek kaynak ülke çeşitliliğinin arttığı bir dönemi yansıtmıştır. 2023 yılı itibarıyla ise HHI değeri 882,05 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, Uganda'nın ithalatında genel olarak düşük yoğunlaşma düzeyinin korunduğunu ve kaynak ülke çeşitlendirmesinin nispeten başarılı şekilde sürdürüldüğünü göstermektedir. Öte yandan, 2015 yılında 959,29 ve 2016 yılında 911,96 gibi artışların gözlemlenmiş olması, ülkenin bazı dönemlerde ithalatını belli ülkelere daha yoğun biçimde yönlendirdiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu dalgalı yapı, çeşitlendirme stratejilerinin uzun vadeli ve istikrarlı biçimde uygulanamadığını göstermektedir. Çeşitlendirme politikalarının sürdürülebilirlik temelli bir perspektifle yeniden ele alınması, Uganda'nın dış ticarete kırılganlığını azaltarak ekonomik güvenliğini artırmasına katkı sağlayacaktır.

Türkiye’den Uganda’ya kadar incelenen İİT üyesi ülkelerin Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) değerleri, ülkelerin ithalat yoğunlaşma düzeylerinde ve kaynak ülke çeşitlendirme performanslarında dikkate değer farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz edilen verilere göre bazı ülkeler (örneğin Tunus, Fas, Pakistan ve Uganda) yıllar boyunca genel olarak $HHI < 1000$ aralığında kalmış ve düşük yoğunlaşma düzeyinde seyretmişlerdir. Bu durum, söz konusu ülkelerde ithalatın daha geniş bir ülke portföyüne yayıldığını ve kaynak çeşitlendirmesinin nispeten başarılı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Buna karşın, Türkmenistan, Somali, Kırgızistan ve Guyana gibi ülkeler, incelenen dönem boyunca sıklıkla $HHI \geq 1800$ değerlerinin üzerinde seyrederek yüksek yoğunlaşma kategorisinde yer almışlardır. Söz konusu ülkelerde ithalatın sınırlı sayıda tedarikçiye dayalı olması, dış ticarete arz yönlü şoklara karşı kırılganlığı artırmakta ve ekonomik güvenlik açısından ciddi riskler doğurmaktadır. Öte yandan, Brunei Sultanlığı, Kazakistan ve Tacikistan gibi bazı ülkeler ise genellikle $1000 \leq HHI < 1800$ aralığında kalmış ve orta düzeyde yoğunlaşma sergileyerek zaman zaman çeşitlendirme stratejilerinde sınırlı başarı göstermişlerdir. Ayrıca bazı ülkelerde yıllar içinde belirgin dalgalanmalar gözlenmiştir. Örneğin Endonezya ve Nijerya gibi ülkelerde düşük yoğunlaşmadan orta yoğunlaşmaya veya tam tersi yönlü geçişlerin yaşanması, küresel ekonomik konjonktür, ikili ticaret ilişkileri ve bölgesel anlaşmalar gibi dinamiklerin ithalat yapısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında, İİT üyesi ülkelerin önemli bir kısmının ithalat kaynaklarını sınırlı sayıda ülkeye dayandığı, bu nedenle uzun vadeli, sürdürülebilir ve yapısal çeşitlendirme politikalarına ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Dış ticaret politikalarının ekonomik güvenliği gözetilen bir perspektifle yeniden şekillendirilmesi, sadece ithalat kaynaklarını genişletmekle kalmamakta ve bu ülkelerin küresel ticaret sistemine entegrasyonunu da güçlendireceği öngörülmektedir.

4.6.2 CR₄ ve CR₈ ile Yoğunlaşma Oranları Analizi

CR₄ (Concentration Ratio of Top 4 Suppliers) göstergesine ilişkin 2014–2023 yıllarını kapsayan veriler değerlendirildiğinde, İİT üyesi ülkelerin ithalatlarının önemli ölçüde birkaç tedarikçi ülkeye yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Söz konusu yoğunlaşma bazı

ülkelerde oldukça yüksek seviyelere ulaşırken bazı ülkelerde daha dengeli bir ithalat yapısına işaret etmektedir.

Tablo 4.2 CR₄ Yoğunlaşma Oranları

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkiye	35,13	37,52	36,72	32,56	33,84	36,45	34,75	39,55	43,64	39,75
Azerbaycan	46,65	44,74	47,463	50,20	46,38	48,15	51,92	52,88	53,50	54,01
Bahreyn	60,22	52,26	50,09	52,22	54,40	54,81	46,37	55,46	42,04	40,63
Benin	40,94	40,74	47,67	47,12	37,87	40,27	39,72	44,16	45,15	43,75
Brunei Sultanlığı	60,00	57,64	64,82	66,939	75,12	43,88	50,65	52,74	51,12	55,01
Burkina-Faso	40,36	37,12	39,12	40,36	37,09	38,05	35,08	37,07	40,52	43,93
Fildişi Sahilleri	48,24	45,59	46,67	42,81	42,12	46,01	44,00	39,92	38,41	39,67
Çad	54,63	50,49	56,80	58,30	53,78	57,62	61,02	67,16	59,65	66,32
Mısır	31,27	31,32	31,38	31,71	33,86	34,01	34,43	35,78	35,21	34,28
Gabon	48,79	48,05	50,64	56,85	53,09	44,75	47,85	44,46	42,34	45,46
Gambiya	45,94	49,54	46,92	61,08	66,54	56,73	46,11	51,38	52,77	78,445
Guyana	64,32	71,95	67,16	68,76	83,60	71,50	69,13	74,67	82,81	59,03
Endonezya	47,51	48,51	49,39	49,18	50,82	51,17	50,33	49,66	49,18	49,21
Ürdün	41,37	38,61	37,68	41,71	43,47	44,85	40,90	42,59	43,62	44,09
Kazakistan	61,68	61,89	61,24	64,50	64,29	66,70	69,11	70,04	64,86	62,83
Kırgızistan	69,10	73,92	80,81	77,91	80,98	80,10	74,58	77,94	78,85	72,20
Malezya	45,14	46,73	44,69	46,55	46,29	46,80	47,13	47,89	47,71	47,48
Maldivler	57,11	54,48	56,39	55,95	56,77	57,41	51,11	51,12	54,58	55,26
Moritanya	58,61	58,13	43,45	41,34	43,90	43,45	45,42	47,08	47,88	50,00
Fas	41,37	41,47	44,44	44,65	45,48	45,31	45,72	44,37	42,15	45,31
Mozambik	57,20	55,62	53,08	55,11	53,00	55,50	56,36	53,98	64,77	56,87
Nijerya	45,45	45,69	51,46	48,71	50,09	54,74	53,56	51,10	51,31	50,16
Pakistan	50,55	49,56	51,01	49,58	48,87	47,50	47,95	49,41	48,36	48,96
Senegal	40,05	40,55	41,57	39,65	38,99	41,15	36,99	35,65	32,98	38,47
Somali	58,27	62,26	60,58	59,38	64,12	66,85	68,08	69,57	72,77	69,82
Surinam	59,24	65,05	65,37	63,85	70,40	69,20	61,97	64,09	61,93	59,29
Tacikistan	68,65	72,57	79,92	75,00	70,76	75,84	75,40	73,61	72,87	70,43
Togo	37,13	36,99	45,13	41,17	41,75	40,34	42,08	42,39	39,04	40,75
Tunus	45,18	48,37	47,02	47,65	47,13	46,08	44,72	41,34	41,56	41,90
Türkmenistan	57,08	63,93	49,27	50,73	52,55	59,62	61,55	59,05	71,22	71,30
Uganda	53,09	54,07	53,69	50,73	50,38	48,11	46,39	47,70	54,14	53,58

Tablo 4.2'ye göre Türkiye'nin CR₄ yoğunlaşma oranları 2014–2023 yılları arasında %32,6 ile %43,6 aralığında değişmektedir. 2014 yılında %35,13 seviyesinde olan oranın 2022'de %43,64'e kadar yükseldiği, 2023'te ise hafif bir düşüşle %39,76'ya gerilediği görülmektedir. İlgili oranlar, Türkiye'nin dış ticaretinde orta düzeyde bir yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. En düşük yoğunlaşma 2017 yılında (%32,6), en yüksek değer ise 2022 yılında (%43,6) gerçekleşmiştir. Bu durum, Türkiye'nin ithalatında ilk dört ülkenin payının zamanla artış eğilimi gösterdiğini ortaya koymakta ve kaynak ülke çeşitliliğinde bir daralma eğilimi olabileceğine işaret etmektedir.

Azerbaycan'ın ithalatında ilk dört ülkenin payı yıllar boyunca istikrarlı bir artış sergilemiştir. 2014 yılında %46,65 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %54,02'ye yükselmiştir. Bahsi geçen yükseliş, Azerbaycan'ın ithalatının belirli birkaç ülkeye giderek daha fazla bağımlı hale geldiğini göstermektedir. 2020 yılından itibaren %50'nin üzerinde kalan CR₄ oranı, yüksek yoğunlaşma düzeyine geçişi göstermektedir. Söz konusu bulgular, Azerbaycan'ın ithalatında ilk dört ülkenin etkisinin arttığını ve dolayısıyla kaynak çeşitliliğinin azaldığını göstermektedir.

Bahreyn'in CR₄ oranları 2014–2023 döneminde genellikle %50'nin üzerinde seyretmiştir. Özellikle 2014 yılında %60,2 olan oran, 2023 yılında %40,6'ya düşmüştür. Bu durum, 2014–2020 döneminde yüksek yoğunlaşma, son üç yılda ise orta düzeyde yoğunlaşma olduğunu ortaya koymaktadır. 2023 yılındaki düşüş, kaynak ülke çeşitliliğinde kısmi bir iyileşme yaşandığını göstermektedir. Buna karşın 10 yıllık süreç genelinde ithalatın büyük ölçüde sınırlı ülkelere yoğunlaştığı görülmektedir.

Benin'in CR₄ oranları yıllar içinde dalgalı bir seyir izlemektedir. Benin'in CR₄ oranları %37,8 ile %47,6 aralığında değişmekte ve tüm dönem boyunca orta düzeyde yoğunlaşma göstermektedir. 2014'te %40,95 olan oran 2016'da %47,67'ye kadar çıkmış, 2018'de ise %37,87'ye kadar gerilemiştir. İlgili veriler Benin'in kaynak ülke çeşitlendirmesi konusunda zaman zaman farklılaşmalar gösterdiğini ortaya koymaktadır. İlk dört tedarikçinin toplam ithalattaki payı, uzun dönemli olarak benzer düzeyde seyretmiştir. Bahse konu yapı, görece istikrarlı bir kaynak ülke dağılımı olduğunu düşündürmektedir.

Brunei'nin CR₄ değerleri analiz dönemi boyunca çoğunlukla %50'nin üzerindedir. Brunei'nin CR₄ oranı 2014 yılında %60,01 iken. 2018 yılında %75,12'e ulaşarak oligopolistik yapıya oldukça yaklaşmıştır. 2019'da belirgin bir düşüş (%43,89) yaşanmış olsa da sonraki yıllarda oran tekrar yükselmiş ve 2023'te %55,01 olarak gerçekleşmiştir. İlgili oranlar, ithalatın birkaç ülkeye büyük ölçüde bağımlı olduğunu ve dış şoklara karşı hassasiyetin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, Brunei'nin ithalatında çok sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve bu bağımlılığın büyük oranda devam ettiği söylenbilir.

Burkina Faso'nun ithalatında ilk dört ülkenin payı incelendiğinde, CR₄ oranı 2014 yılında %40,36 olarak kaydedilmiş ve 2023'e kadar inişli çıkışlı bir seyir izleyerek %43,94 seviyesine yükselmiştir. Söz konusu veriler, ülkenin ithalatında orta düzeyde bir yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. İlgili durum, Burkina Faso'nun ithalatını zaman içinde sınırlı bir ülke grubuna bağlamadığı, orta düzey bir çeşitlilik sağladığını göstermektedir. Özellikle 2019'da en düşük seviye olan %38,06'ya inmesi, söz konusu yılda ithalatta daha dengeli bir dağılımın olduğunu işaret etmektedir.

Fildişi Sahili'nin 2014 yılına ait CR₄ değeri %48,24 olup bu değer 2023'te %39,67'ye kadar düşmüştür. 2014 yılı itibarıyla yüksek yoğunlaşma sınırına oldukça yakın bir yapı gözlenmekte, ancak zamanla bu oran istikrarlı şekilde azalarak orta yoğunlaşma düzeyine çekilmiştir. Söz konusu düşüş eğilimi, ithalatın zamanla daha fazla ülkeye yayıldığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin arttığını göstermektedir. 2020 sonrası gözlenen düzenli düşüş, ülkenin dış ticaret politikasında çeşitlendirmeyi öncelediğini düşündürmektedir.

ad'ın ithalatı oldukça yüksek yoğunlaşma oranları göstermektedir. 2014'te %54,64 olan CR₄ oranı, 2023'te %66,33'e ulaşmıştır. İlgili yükseliş, ithalatın dört ülkeye daha da fazla yoğunlaştığını ve dış ticarete önemli bir kırılğanlık taşıdığını göstermektedir. 2021 yılında oran %67,16 ile zirveye çıkışmış, bu da ithalatın oldukça dengesiz bir şekilde birkaç ülkeye bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Mısır'da ithalat daha dengeli bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir. 2014'te %31,28 olan CR₄ oranı 2023'te %34,28'e yükselmiştir. Belirtilen değerler, Mısır'ın ithalatında

orta düzeyde yoğunlaşma olduğunu ve kaynak ülke çeşitliliğinin korunduğunu göstermektedir. Mısır bu yönüyle İİT ülkeleri arasında çeşitlendirme açısından olumlu bir örnek teşkil etmektedir.

Gabon'un ithalatında ilk dört ülkeye olan bağımlılığı dönemsel olarak değişiklik göstermektedir. 2014'te %48,79 olan CR₄ oranı, 2019'da %44,75'e kadar gerilemiş, ancak 2023'te tekrar %45,46'ya yükselmiştir. Orta düzey yoğunlaşmayı sürdüren Gabon'un, 2020 sonrası dönemde ilk dört ülkeye olan bağımlılığını yeniden artırdığı görülmektedir. Söz konusu durum ticari çeşitlendirmede sürdürülebilir bir eğilim yakalayamadığını göstermektedir.

Gambiya'nın ithalatında ilk dört ülkeye olan bağımlılığı oldukça yüksektir. 2014'te %45,95 olan CR₄ oranı, 2023'te %78,45'e yükselerek ciddi bir yoğunlaşma artışı göstermiş ve tekeli bir yapıya çok yakın bir görünüm sergilemiştir. Özellikle 2017-2023 döneminde CR₄ oranının düzenli olarak artması, ithalatın birkaç ülkeye bağımlı hale geldiğini göstermektedir. Bahse konu durum, Gambiya'nın dış ticaretinde çeşitlilikten uzaklaştığını ve kırılabilirlik riskinin arttığını ortaya koymaktadır.

Guyana'da da ithalat oldukça yoğun bir şekilde az sayıda ülkeye odaklanmıştır. 2014 yılında CR₄ oranı %64,33 seviyesindeyken, bu oran 2018'de %83,60 ile zirveye ulaşmış ve 2023'te %59,03'e düşmüştür. İlgili dalgalı seyir, Guyana'nın ithalatında uzun dönemli yüksek yoğunlaşma sergilediğini ve ithalatın büyük kısmının sadece birkaç ülkeye bağlı olduğunu göstermektedir. Bahse geçen durum, ticaret stratejilerinde ciddi bir çeşitlendirme eksikliği olduğunu ortaya koymaktadır.

Endonezya, İİT üyesi ülkeler arasında görece dengeli bir ithalat dağılımına sahiptir. 2014 yılında %47,52 olan CR₄, 2023 yılında %49,22'ye yükselmiştir. İlgili oranlar, ithalatın belirli başlı ülkelere yönelme eğilimi gösterse de belirgin bir yoğunlaşma riski taşımadığını ve orta düzeyde bir çeşitlilik sağlandığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, 2016 ve 2019 yıllarında CR₄ oranı %50'nin biraz üzerinde gerçekleşerek yüksek yoğunlaşma sınırına oldukça yaklaşmıştır. Bahse konu veriler, Endonezya'nın ithalat yapısının genel olarak orta düzeyde yoğunlaşmış olduğunu, ancak bazı yıllarda

yüksek yoğunlaşma riskine yaklaştığını göstermektedir. Söz konusu durum, Endonezya'nın büyük ve çeşitlenmiş ekonomik yapısıyla uyumludur.

Ürdün'ün ithalatı da orta düzeyde yoğunlaşma sergilemektedir. 2014'te %41,38 olan CR₄ oranı, 2023'te %44,10 seviyesine ulaşmıştır. Bu artış, ülkenin kaynak ülke çeşitliliğini tam olarak sürdüremediğini ve ithalatın zamanla daha az sayıda ülkeye odaklandığını göstermektedir. Diğer yandan yine de %50'nin altında kalan oran, aşırı yoğunlaşma riskinin henüz oluşmadığını göstermektedir.

Kazakistan, ithalatında yüksek düzeyde yoğunlaşma yaşayan ülkeler arasında yer almaktadır. 2014'te %61,68 olan CR₄ oranı, 2021 yılında %70,05'e yükselmiş ve 2023'te %62,84 olarak kaydedilmiştir. Söz konusu durum, Kazakistan'ın dış ticaretinde çeşitlendirme politikalarını yeterince uygulayamadığını ve ithalatını büyük ölçüde sınırlı sayıda ülkeye dayandığını ortaya koymaktadır.

Kırgızistan'ın ithalatında ilk dört ülkenin payı oldukça yüksektir ve yıllar içinde bu yoğunlaşmanın arttığı gözlemlenmektedir. 2014 yılında %69,11 olan CR₄ oranı, 2016'da %80,82'ye, 2023 yılında ise %72,21'e ulaşmıştır. İlgili oranlar, Kırgızistan'ın dış ticaretinde ciddi bir yoğunlaşma sorunu yaşadığını ve ithalat kaynaklarını çeşitlendirmede yetersiz kaldığını göstermektedir. Yüksek yoğunlaşmanın, bu ülkenin dış şoklara karşı ekonomik kırılganlığını artırdığını söylenebilir.

Malezya, nispeten dengeli bir ithalat yapısına sahip olduğu görülmektedir. 2014 yılında %45,14 olan CR₄ oranı, 2023'te %47,48 seviyesine ulaşmıştır. Söz konusu değişim, ülkenin ithalatında belirli ülkelerin payında hafif artışlar olduğunu gösterse de genel olarak orta düzeyde bir yoğunlaşmaya işaret etmektedir. Malezya'nın gelişmiş sanayi altyapısı ve bölgesel entegrasyon politikaları, kaynak ülke çeşitliliğini korumasına yardımcı olduğu söylenebilir.

Maldivler'in ithalatında ilk dört ülkeye olan bağımlılığı oldukça yüksek olduğu görülmektedir. 2014 yılında %57,11 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %55,26 olarak gerçekleşmiştir. Belirtilen değerler, ithalatın büyük ölçüde sınırlı sayıda ülkeye dayandığını göstermekte olup Maldivler'in dış ticaretinde yapısal bir yoğunlaşma

problemi yaşadığını ortaya koymaktadır. Özellikle ada ekonomilerinin yapısal sınırlılıkları göz önüne alındığında, bu durum stratejik riskler doğurmaktadır.

Moritanya'nın ithalatında yoğunlaşma eğilimi yüksek seviyelerde seyretmektedir. 2014'te %58,61 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %50,01'e gerilemiş olsa da bu oranlar hala ciddi bir yoğunlaşmayı işaret etmektedir. Söz konusu ülkenin ithalat politikalarında belirli ülkelere olan bağımlılığın sürdüğü, ancak zaman zaman çeşitlendirme çabalarının da izlendiği söylenebilir. Özellikle 2016-2018 yılları arasında daha düşük oranlar dikkat çekmektedir.

Fas, İİT ülkeleri arasında nispeten dengeli bir ithalat profiline sahip olduğu söylenebilir. Fas'ın CR₄ oranları analiz döneminde genellikle orta düzey yoğunlaşma aralığında kalmıştır. 2014 yılında %41,38 olan CR₄ oranı, 2023'te %45,31'e ulaşmıştır. Belirtilen oranlar, Fas'ın kaynak ülke çeşitliliğini koruma konusunda istikrarlı bir politika izlediğini göstermektedir. Dış ticaretin birkaç ülkeye bağımlı olmadan yürütülmesi, ülkenin ekonomik kırılganlığını azaltan önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir.

Mozambik'in ithalatında ilk dört ülkeye yönelik yoğunlaşma oranı yüksek seviyelerde seyretmektedir. 2014 yılında %57,20 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %56,87 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, on yıllık süreçte ithalat kaynaklarının çeşitlendirilmesi yönünde belirgin bir ilerlemenin sağlanamadığını göstermektedir. Özellikle 2022 yılında %64,78 ile dikkat çeken yoğunlaşma oranı, dış ticaretin kırılganlığını artıran yapısal bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Mozambik'in ticaret politikalarında kaynak ülke çeşitliliğini artırmaya yönelik daha stratejik adımlar atması gerekmektedir.

Nijerya, ithalatında orta düzeyde bir yoğunlaşma yapısında seyretmiş olup hiçbir yıl %55'i aşmamıştır. 2014 yılında %45,46 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %50,16 seviyesine ulaşmıştır. İlgili artış, yıllar içinde ithalatın daha sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını göstermektedir. 2016 yılında %51,46 ile zirveye ulaşan yoğunlaşma, özellikle küresel ekonomik dalgalanmalara karşı kırılganlığı artırmaktadır. Bu sonuçlar, Nijerya'nın ithalat yapısında belli bir düzeyde kaynak çeşitliliği olduğunu,

ancak zamanla yüksek yoğunlaşma sınırına yaklaştığını göstermektedir. Özellikle 2020 sonrası dönemde CR₄ oranlarının %50 bandında seyretmesi, dış ticaret politikasında denge kayıplarına işaret etmektedir.

Pakistan'ın CR₄ oranları, yıllar içinde göreceli olarak istikrarlı bir seyir izlemektedir. CR₄ değerleri analiz dönemi boyunca orta düzey yoğunlaşma kategorisinde kalmıştır. 2014 yılında %50,56 olan oran, 2023 yılı itibarıyla %48,96 seviyesine gerilemiştir. Söz konusu durum, Pakistan'ın ithalat yapısında belirli düzeyde kaynak ülke çeşitlendirmesi sağladığını ortaya koymaktadır. Nitekim oranların %48–51 bandında sabit kalması, ithalatın hâlâ sınırlı sayıda ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Pakistan'ın uzun vadede ithalat güvenliğini sağlamak amacıyla bölgesel ve küresel yeni ticaret ortaklıkları kurması önerilmektedir.

Senegal'in ithalatında ilk dört ülkenin payı yıllar içerisinde azalan bir eğilim göstermektedir. CR₄ oranları incelendiğinde, 2014 yılında %40,1 ile orta düzey yoğunlaşma eşiğinde olduğu, ancak sonraki yıllarda değerlerin çoğunlukla bu eşikte dalgalandığı görülmektedir. 2014 yılında %40,06 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %38,48 olarak ölçülmüştür. Belirtilen oranlar, Senegal'in dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliğini gözeten bir politika izlediğini ortaya koymaktadır. 2022 yılına kadar süregelen bu olumlu eğilim, ülkenin dış ticaret politikasının etkinliğini göstermektedir. Ancak bu oranların daha da düşürülmesi, ticaret dengesizliğinin önlenmesine katkı sağlayacaktır.

Somali, incelenen ülkeler arasında en yüksek yoğunlaşma oranlarına sahip ülkelerden biri olarak öne çıkmaktadır. 2014 yılında %58,27 olan CR₄ oranı, 2023 yılında %69,82 gibi oldukça yüksek bir değere ulaşmıştır. Özellikle 2019 ve 2020 yıllarında %66,85 ve %68,09 gibi oranlar, Somali'nin ithalatının birkaç ülkeye yoğunlaştığını göstermektedir. CR₄ değerlerinin çoğu yıl %70'e yakın veya üzerinde seyretmesi, ülkenin dış ticaretinde tekeli eğilimlerin güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum ekonomik güvenliği zayıflatmanın yanı sıra dış şoklara karşı kırılganlığı da artırmaktadır. Somali'nin ticaret politikalarının yeniden yapılandırılarak kaynak ülke çeşitliliği artırılmalıdır.

Surinam'ın CR₄ yoğunlaşma oranları incelendiğinde, ithalatın büyük ölçüde sınırlı sayıdaki ülkeye yoğunlaştığı görülmektedir. 2014 yılında %59,25 olan oran, 2017 yılında %63,86'ya ve 2022'de %72,16'ya ulaşarak yıllar içinde artan bir eğilim göstermiştir. İlgili oranlar, ithalatın büyük ölçüde dört ülkeye bağımlı hale geldiğini ortaya koymaktadır. 2023 yılında %71,17 ile bu yüksek bağımlılığın sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, Surinam'ın dış ticaret yapısında çeşitlendirme ihtiyacını açıkça göstermektedir. Özellikle küresel tedarik zinciri kırılmalarına karşı ülkenin kırılgan yapısı devam etmektedir.

Tacikistan'ın CR₄ oranları yıllar içinde oldukça yüksek seviyelerde seyretmektedir. 2014 yılında %68,65 olan oran, 2016'da %79,92'ye ve 2023'te %70,43'e ulaşarak yüksek yoğunlaşma sınırında yer almıştır. Söz konusu değerler Tacikistan'ın ithalat yapısında belirgin biçimde yüksek yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. CR₄ oranlarının hemen her yıl %70'in üzerinde seyretmesi, piyasanın monopolistik bir yapıya yaklaştığını ve ithalatın çok sınırlı sayıda ülkeye dayandığını göstermektedir. İthalat yapısındaki bu tek yönlü bağımlılık, Tacikistan'ı dış ekonomik şoklara karşı savunmasız bırakmaktadır.

Togo'nun CR₄ yoğunlaşma oranları orta düzey yoğunlaşma sınırında seyretmekte olup görece istikrarlı bir yapı sergilemektedir. 2014 yılında %37,14 olan oran, 2023'te %40,75 olarak gerçekleşmiştir. Bahse konu değerler, Togo'nun dört ülkeye olan ithalat bağımlılığının sınırlı düzeyde olduğunu, ancak yine de dikkatle yönetilmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle 2016 yılında %45,13 ile yüksek sınıra yaklaşan oran, dönemsel olarak bazı ülkelere bağımlılığın arttığını işaret etmektedir. Bu nedenle ticaret politikasında sürdürülebilir bir kaynak ülke çeşitliliği stratejisine ihtiyaç duyulmaktadır.

Tunus'un ithalatındaki CR₄ oranları, yıllar içinde sınırlı değişkenlik göstermiştir. 2014 yılında %45,18 olan oran, 2023'te %41,90 seviyesine gerilemiştir. Bu durum, Tunus'un dört ana tedarikçi ülkeye olan bağımlılığının hafif azalma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan oranlar hâlen orta düzey yoğunlaşma aralığında yer almakta ve ülkenin dış ticaret dengesini koruyabilmesi için kaynak ülke

portföyünü daha fazla çeşitlendirmesi gerektiğini göstermektedir. Tunus'un özellikle Avrupa pazarlarına yüksek bağımlılığı, bu eğilimi destekler niteliktedir.

Türkmenistan'ın CR₄ yoğunlaşma oranları analiz edildiğinde, ithalat yapısının oldukça yoğunlaştığı görülmektedir. 2014 yılında %57,08 olan oran, 2023'te %71,30 gibi yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. İlgili artış, Türkmenistan'ın ithalatında yalnızca birkaç ülkeye dayalı bir yapı benimsediğini göstermektedir. 2022 yılında %71,23 olan oran, bu bağımlılığın sadece kısa vadeli değil, yapısal nitelikte olduğunu ortaya koymaktadır. CR₄ oranının %70'in üzerinde olduğu yıllarda, ithalat pazarında rekabet ortamının oldukça zayıf olduğu ve monopolistik bir yapı oluştuğu görülmektedir. Bu durum, dış ticaret politikalarında kaynak ülke çeşitliliğini artıracak stratejik müdahalelere olan ihtiyacı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Dış şoklara karşı kırılganlığın azaltılması ve stratejik ürünlerde arz güvenliğinin sağlanması açısından, Türkmenistan'ın ticaret partnerlerini çeşitlendirme politikaları geliştirmesi gerekmektedir.

Uganda'nın ise 2014–2023 yılları arasında dört ana ithalatçı ülkeye olan bağımlılığı görece sabit ve orta düzeyde bir yoğunlaşma göstermektedir. 2014 yılında %53,10 olan CR₄ oranı, dönem boyunca önemli bir dalgalanma göstermemiş, 2023 yılında %53,59 düzeyinde seyretmiştir. Söz konusu oranlar, Uganda'nın dış ticaretinde belli başlı ülkelere yönelik bir bağımlılık eğiliminde olduğunu, ancak bu bağımlılığın yüksek düzeye ulaşmadığını göstermektedir. Uganda'nın CR₄ oranı, genel olarak %50 sınırının hafif üzerinde seyretmiştir. Bu durum dış ticaret ilişkilerinde istikrarlı fakat dikkat gerektiren bir yoğunlaşma düzeyine işaret etmektedir. Özellikle 2020 yılında %46,40'a kadar düşen oran, 2021 yılında yeniden %47,71'e çıkmış ve bu dönemden sonra tekrar artış eğilimine girmiştir. 2022 yılında %54,15 ve 2023 yılında %53,59 seviyeleri, dört ülkenin toplam ithalat içindeki payının ciddi oranda korunduğunu göstermektedir. İlgili eğilim, Uganda'nın ticari bağımlılığını azaltmak adına yeni ticaret ortaklıkları geliştirme ve alternatif tedarik kaynaklarını teşvik etme ihtiyacını ortaya koymaktadır. İthalatta kaynak ülke çeşitliliğini artırmak, küresel tedarik zinciri kırılganlıklarına ve bölgesel siyasi-ekonomik şoklara karşı Uganda'nın direnç kapasitesini artırabilir.

2014–2023 dönemi verilerine göre İslam İşbirliği Teşkilatı’na (İİT) üye ülkelerin ithalat kaynaklarına ilişkin CR4 yoğunlaşma oranları incelendiğinde, ülkeler arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Analiz edilen ülkelerin önemli bir kısmında orta düzeyde bir yoğunlaşma eğilimi öne çıkmakta, bazı ülkelerde ise dış ticaretin sadece birkaç ülkeye yüksek düzeyde bağımlı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Brunei Sultanlığı, Guyana, Kırgızistan, Tacikistan, Somali, Surinam ve Türkmenistan gibi ülkelerde dört ana tedarikçi ülkenin toplam ithalat içerisindeki payı %70’in üzerinde seyretmekle birlikte yüksek yoğunlaşma riski barındıran bir ticaret yapısına işaret etmiştir.

Buna karşın Mısır, Türkiye, Fas ve Senegal gibi ülkelerde CR4 oranları %35–%50 aralığında kalmış ve bu ülkelerin daha dengeli ve çeşitli bir ithalat yapısına sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, düşük yoğunlaşma oranları, bu ülkelerin ithalat kaynaklarını çeşitlendirme konusunda görece daha başarılı politikalar benimsediklerini göstermektedir. Ayrıca, bazı ülkelerde yıllar içinde CR4 oranlarında görülen artış ve azalışlar, dönemsel ekonomik ilişkiler, bölgesel anlaşmalar ve tedarik zinciri kırılmaları gibi dışsal faktörlerle ilişkilendirilebilmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, CR4 yoğunlaşma oranı, ülkelerin ithalat bağımlılık düzeylerini ortaya koymakta ve kaynak ülke çeşitliliğinin ekonomik güvenlik üzerindeki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda, yüksek yoğunlaşma eğiliminde olan ülkelerin dış şoklara karşı kırılganlıklarının azaltılması adına kaynak ülke çeşitlendirme stratejilerine öncelik vermeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Özellikle İİT ülkelerinin küresel tedarik zincirleriyle entegrasyonunu artıracak politikalar geliştirmeleri hem ekonomik dirençlilik hem de sürdürülebilir büyüme açısından kritik bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 4.3 CR₄ Yoğunlaşma Oranları

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkiye	53,08	54,45	52,18	47,582	50,06	52,89	51,47	54,50	58,86	56,96
Azerbaycan	67,93	68,45	64,90	66,86	63,13	65,71	69,13	67,65	66,98	68,64
Bahreyn	74,38	70,31	67,84	67,42	69,85	71,43	64,91	71,81	63,36	62,63
Benin	62,58	62,38	65,74	67,92	58,07	58,05	56,69	59,29	60,90	60,13
Brunei Sultanlığı	81,54	82,07	79,78	83,77	86,87	64,89	69,85	72,48	69,82	75,66

Tablo 4.3'ün devamı

Burkina-Faso	56,30	54,60	57,07	60,38	57,00	59,81	57,25	56,61	61,65	63,71
Fildişi Sahilleri	62,57	60,49	60,07	58,04	55,11	58,40	57,02	54,06	53,50	53,06
Çad	74,30	71,68	74,90	75,32	69,96	76,70	78,82	81,66	80,51	79,90
Mısır	48,19	47,80	48,29	50,57	51,43	51,25	51,35	51,13	51,59	50,55
Gabon	66,74	66,81	66,88	68,33	65,61	61,15	61,71	56,72	57,40	58,31
Gambiya	65,81	66,255	62,19	75,891	78,64	71,10	65,99	70,22	69,91	87,11
Guyana	78,77	79,67	77,55	77,16	88,27	86,80	78,01	82,32	88,33	73,35
Endonezya	67,35	68,79	68,89	68,98	68,69	69,29	67,92	68,77	67,82	67,58
Ürdün	57,21	53,73	53,36	56,22	57,21	60,81	54,40	55,64	58,98	58,85
Kazakistan	72,34	73,38	71,679	74,67	75,762	78,05	79,09	79,15	76,02	74,52
Kırgızistan	81,66	84,94	89,064	88,39	89,74	88,41	85,73	87,57	88,25	85,98
Malezya	64,66	67,20	68,37	67,69	68,08	67,86	68,93	70,71	68,80	67,36
Maldivler	77,30	77,47	75,49	76,91	77,31	76,10	76,61	74,34	71,69	77,60
Moritanya	75,95	75,55	68,58	62,04	66,92	62,84	65,67	67,02	64,57	70,10
Fas	61,16	61,29	63,12	63,99	63,85	63,60	65,32	63,03	62,39	63,48
Mozambik	74,78	72,55	70,04	74,21	70,98	70,94	70,82	69,37	79,00	71,68
Nijerya	62,89	61,91	67,63	65,09	68,26	68,96	64,87	66,61	66,84	67,51
Pakistan	66,88	65,53	65,31	63,82	63,98	61,53	60,26	64,34	65,28	64,93
Senegal	58,97	55,97	57,58	56,91	60,06	58,57	56,58	56,78	54,84	56,68
Somali	80,29	81,18	83,00	78,95	81,34	83,957	84,38	85,68	85,97	84,87
Surinam	77,03	81,07	78,52	73,85	83,85	81,035	72,80	74,65	72,15	71,17
Tacikistan	81,19	85,18	88,47	85,27	81,84	85,83	85,48	84,86	83,92	83,76
Togo	53,67	51,56	58,81	55,44	60,16	58,37	56,81	54,89	52,60	56,24
Tunus	63,56	64,46	62,83	63,70	63,88	64,62	61,88	57,84	60,81	64,17
Türkmenistan	74,66	78,86	73,23	74,04	74,27	79,59	76,97	81,05	86,99	85,22
Uganda	69,82	72,71	72,31	72,69	71,24	68,84	62,56	67,21	68,35	70,53

Tablo 4.3'de görüldüğü üzere Türkiye'nin CR₈ değeri 2014 yılında %53,08 iken 2023 yılında %56,96 seviyesine yükselmiştir. İlgili artış, ithalatın büyük oranda belirli ülkelere yöneldiğini ve kaynak çeşitliliğinin sınırlı olduğunu göstermektedir. 2017 yılında %47,58 ile minimum değere ulaşılmış, bu yıl ithalat kaynak çeşitliliğinin görece arttığı bir dönem olmuştur. Öte yandan sonraki yıllarda tekrar artış eğilimi gözlemlenmiş ve 2022 yılında %58,86 ile tepe noktaya ulaşmıştır. Bu durum, ithalat politikasında çeşitliliğin azaldığını ve dışa bağımlılığın belirli ülkelerle sınırlı kaldığını göstermektedir.

Azerbaycan'ın CR₈ değeri oldukça istikrarlı seyretmektedir. 2014 yılında %67,93 olan oran, 2023 yılına kadar yaklaşık %65,71 düzeyinde sabit kalmıştır. Bu istikrar, ithalatın uzun dönemdir belli başlı birkaç ülkeye odaklandığını göstermektedir. Azerbaycan'ın dış ticaret politikasında belirgin bir kaynak ülke çeşitlendirmesi yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Bahreyn'in CR₈ değeri 2014 yılında %74,38 iken 2023 yılında %62,64 seviyesine gerilemiştir. İlgili azalış, ithalat yapılan ülkelerdeki çeşitliliğin arttığını ve yoğunlaşmanın zamanla azaldığını göstermektedir. Ancak, 2017–2021 arasında yaşanan dalgalanmalara bakıldığında, belirli yıllarda tekrar yüksek yoğunlaşma dönemleri yaşanmıştır. Bu durum, ülkenin ithalat yapısında dönemsel stratejik değişikliklerin olabileceğini göstermektedir.

Benin'in CR₈ değeri 2014 yılında %62,58 iken 2023 yılında %60,14 olmuştur. Değerlerdeki genel seyir, istikrarlı bir yoğunlaşma düzeyine işaret etmektedir. Bu durum, ithalatın büyük kısmının sürekli aynı ülkelere yönlendirildiğini ve dış ticaret ağında sınırlı bir çeşitliliğin mevcut olduğunu göstermektedir.

Brunei'nin CR₈ oranı 2014 yılında %81,54 iken, 2023 yılında %75,67 olarak kaydedilmiştir. Yüksek yoğunlaşma seviyeleri, ithalatın çok büyük oranda belirli ülkelere bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu durum, dış şoklara karşı kırılganlığı artırmakta ve ekonomik güvenliği riske atmaktadır. 2019 yılında %64,89 ile kısa süreli bir düşüş yaşansa da genel seyir yüksek yoğunlaşma yönündedir.

Burkina Faso'nun CR₈ yoğunlaşma oranı 2014 yılında %56,30 iken 2023 yılında bu oran %63,71'e yükselmiştir. Genel eğilim incelendiğinde, 2016 (%57,07), 2018 (%57,00) ve 2020 (%57,25) yıllarında görece bir denge görülmeyle birlikte, 2017 yılında %60,38 ve özellikle 2023'teki %63,71 değeri dikkat çekici bir artışa yansımaktadır. İlgili artış, ithalatın daha az sayıda ülkeye yöneldiğini, dolayısıyla dışa bağımlılığın yoğunlaştığını göstermektedir. Çeşitlendirme açısından değerlendirildiğinde, ülkenin ithalat politikasında etkin bir stratejik kaynak çeşitlendirmesinin uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

Fildişi Sahili, 2014 yılında %62,57 olan CR₈ oranını 2023'te %53,06'ya düşürmüştür. İlgili düşüş, ülkenin ithalatında önemli ölçüde bir kaynak ülke çeşitliliği artışına işaret etmektedir. Özellikle 2017 (%58,05), 2018 (%55,11) ve 2022–2023 yıllarındaki düşük değerler, yoğunlaşmanın azaldığını ve daha dengeli bir ithalat yapısının oluştuğunu göstermektedir. Söz konusu durum, Fildişi Sahilleri'nin dış ticaret politikalarında çeşitlendirme yönünde olumlu adımlar attığını göstermektedir.

Çad'ın CR₈ değeri 2014 yılında %74,30 iken, 2023'te %79,90 gibi oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. 2016 (%74,91), 2019 (%76,70), 2020 (%78,82) ve 2021 (%81,67) gibi yıllarda sürekli artan yoğunlaşma oranları, ithalatın büyük ölçüde sınırlı sayıda ülkeye bağlı olduğunu göstermektedir. Söz konusu yüksek bağımlılık, dış şoklara karşı kırılganlığı artırmakta ve ekonomik güvenliği tehdit etmektedir. Çad'ın çeşitlendirme politikalarının etkisiz kaldığı ve ithalat yapısının yüksek konsantrasyona dayandığı görülmektedir.

Mısır'ın CR₈ oranı 2014 yılında %48,19 iken, 2023 yılı itibarıyla %50,55 olarak ölçülmüştür. Yıllar içinde büyük dalgalanmalar yaşanmamış ve genel olarak %50 bandında sabit bir yapı gözlemlenmiştir. Bahse konu istikrar, belirli ülkelere yönelim olsa da ithalat kaynaklarının tamamen tekelleşmediğini, dolayısıyla sınırlı da olsa bir çeşitliliğin mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim ilgili seviyenin korunması, daha ileri düzeyde bir çeşitlendirme ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Gabon'un CR₈ yoğunlaşma oranı 2014 yılında %66,74 olup 2023 yılı itibarıyla %58,31'e düşmüştür. Söz konusu azalma, ithalat yapılan ülke sayısının arttığını ve dolayısıyla yoğunlaşmanın azaldığını ortaya koymaktadır. Özellikle 2021 yılında %56,73 oranı ile düşük seviyeye ulaşılması, Gabon'un ithalatında daha dengeli bir dağılım oluşturduğunu göstermektedir. İlgili eğilim, ülkenin dış ticaret politikalarında daha esnek ve çeşitlendirmeye açık bir yönelim benimsediğini göstermektedir.

Gambiya'nın 2014 yılında %65,81 olan CR₈ oranı, 2023 yılında %87,11'e yükselmiştir. Özellikle 2017 (%75,89), 2018 (%78,64), 2021 (%70,23) ve 2023'teki %87,11 değerleri, Gambiya'nın ithalatında ciddi bir yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. Bu durum, ülkenin ithalatında belirli ülkelere güçlü bir bağımlılık

geliştirdiğini ve dış ticaret açısından yüksek derecede kırılgan bir yapı sergilediğini göstermektedir. Söz konusu eğilim, kaynak ülke çeşitlendirmesi açısından başarısız bir performansa işaret etmektedir.

Guyana'nın CR₈ yoğunlaşma oranı 2014 yılında %78,78 iken, 2023 yılında %73,36 seviyesine gerilemiştir. Her ne kadar bu değerlerde kısmi bir azalma söz konusu olsa da 2016–2022 arası dönemde oranlar hep %77'nin üzerinde seyretmiştir. Özellikle 2018 (%88,28) ve 2022 (%88,34) yıllarında yoğunlaşmanın en yüksek seviyeye ulaşması, ülkenin ithalat kaynaklarının çok sınırlı bir ülke grubuna dayandığını ortaya koymaktadır. Guyana, bu anlamda yüksek dış ticaret konsantrasyonu nedeniyle ekonomik risklere açık bir yapı sergilemektedir.

Endonezya'nın CR₈ oranı 2014 yılında %67,35 olup 2023 yılı itibarıyla %67,59 olarak ölçülmüştür. On yıllık süreçteki değerler arasında büyük dalgalanmalar yaşanmamış ve CR₈ oranı genel olarak %67–69 bandında kalmıştır. Bu durum, Endonezya'nın ithalatında nispeten sınırlı bir ülke grubuyla ticaret yaptığını, ancak bu yoğunlaşmanın sabit kaldığını göstermektedir. Kaynak ülke çeşitliliği konusunda belirgin bir gelişme sağlanamamıştır, bu nedenle Endonezya'nın ithalat portföyünü çeşitlendirmeye yönelik yapısal politikalara ihtiyaç duyduğu söylenebilir.

Ürdün'de CR₈ oranı 2014 yılında %57,22 seviyesinde iken, 2023'te %58,86 olarak ölçülmüştür. Özellikle 2019 (%60,81) ve 2022 (%58,98) yıllarında değerlerde artış görülse de bu oranlar hala orta düzeyli bir yoğunlaşmaya işaret etmektedir. Ürdün, ithalatında kısmen çeşitlendirme sağlamış bir görünüm sunmakta, ancak belirli yıllarda görülen yoğunlaşma artışları, ülkenin dış ticaret politikasında istikrarsızlıkların ve stratejik zayıflıkların hâlâ mevcut olduğunu göstermektedir.

Kazakistan'ın CR₈ yoğunlaşma oranı 2014 yılında %72,34 iken, 2023 yılına gelindiğinde bu oran %74,53'e yükselmiştir. Tabloda yer alan yıllar itibarıyla düzenli bir artış trendi gözlemlenmektedir; özellikle 2020–2021 yıllarında CR₈ oranlarının %79'un üzerinde seyretmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Kazakistan'ın ithalatında yüksek düzeyde bir bağımlılık ve dış ticaretin dar bir ülke grubuna yöneldiğini

göstermektedir. Kaynak ülke çeşitlendirmesinin düşük seviyede olması, ülkeyi dışsal şoklara karşı savunmasız hâle getirmektedir.

Kırgızistan'ın CR₈ yoğunlaşma oranı 2014 yılında %81,67 seviyesinde iken, 2023 yılında %85,98'e yükselmiştir. Bahsi geçen süreçte en dikkat çekici yıllar 2016 (%89,06), 2018 (%89,74) ve 2022 (%88,25) olmuştur. Tüm yıllarda CR₈ değerinin %80'in üzerinde seyretmesi, ülkenin ithalatında son derece yoğunlaşmış bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Kırgızistan'ın ithalatında yalnızca sınırlı sayıda ülkeye yüksek düzeyde bağımlı olduğu anlaşılmakta, bu da ekonomik şoklara karşı kırılganlık yaratmaktadır. Söz konusu tablo, ülkenin dış ticaret politikasında çeşitlendirme stratejilerinin zayıf olduğunu göstermektedir.

Malezya'nın CR₈ oranı 2014 yılında %64,67 olarak kaydedilmiş ve 2023 yılında %67,37'ye yükselmiştir. Değerler yıl bazında çok büyük dalgalanma göstermemiş, %64 ile %71 bandında sabit bir görünüm sergilemiştir. 2021 yılına ait %70,71 oranı, son yıllarda ithalatın daha fazla birkaç ülkeye yöneldiğine işaret etmektedir. Genel olarak bakıldığında Malezya, orta düzeyli bir yoğunlaşmaya sahip olmakla birlikte zaman zaman yüksek yoğunlaşma eşiğine yaklaşmıştır. Bu durum, ülkenin dış ticaretinde istikrar gösterdiğini, ancak kaynak ülke çeşitliliğini geliştirme ihtiyacının devam ettiğini göstermektedir.

Maldivler'in CR₈ oranı 2014'te %77,31 düzeyindeyken, 2023 yılı sonunda bu oran %77,60 olmuştur. Yıllık bazda %74–77 bandında sabit bir yoğunlaşma düzeyi gözlemlenmiştir. CR₈ değerlerinin tüm dönemde %70'in üzerinde kalması, Maldivler'in ithalatını sınırlı sayıda ülkeye dayandırıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, ada ekonomisinin dış ticaret açısından stratejik esneklikten yoksun olduğunu göstermektedir. Maldivler'in ithalat kaynaklarını genişletmesi, dış şoklara karşı direnç geliştirmesi açısından önem arz etmektedir.

Moritanya'nın CR₈ yoğunlaşma oranı 2014'te %75,96 düzeyinde ölçülmüş olup 2023 yılında bu oran %70,10 olarak kaydedilmiştir. 2017 yılında %62,04'e kadar düşen CR₈ oranı, sonraki yıllarda yeniden artış eğilimi göstermiştir. Bahse konu dalgalanma, Moritanya'nın bazı dönemlerde ithalat çeşitlendirmesi sağladığını ancak bu yapının

sürdürülemediğini göstermektedir. Özellikle 2022 ve 2023 yıllarında gözlemlenen %64,57 ve %70,10'luk oranlar, tekrar yoğunlaşma eğilimine işaret etmektedir. Bu bağlamda Moritanya'nın uzun vadeli ve kalıcı çeşitlendirme politikalarına ihtiyaç duyduğu söylenebilmektedir.

Fas'ın CR₈ oranı 2014 yılında %61,16 seviyesindeyken, 2023'te bu oran %63,49'a yükselmiştir. On yıllık dönemdeki değerler %61–65 bandında seyretmiş, yüksek yoğunlaşma eşiğine (genellikle %70 kabul edilir) hiçbir yıl ulaşmamıştır. Söz konusu durum Fas'ın ithalatında görece olarak daha dengeli bir dağılım bulunduğunu göstermektedir. Öte yandan artış yönlü eğilimler, belirli yıllarda ithalatın belirli ülkelere yoğunlaştığını ve bu eğilimin zamanla risk oluşturabileceğini ortaya koymaktadır. Buna rağmen, Fas görece iyi bir çeşitlendirme düzeyine sahiptir.

Mozambik'in CR₈ oranı 2014 yılında %74,79 iken, 2023 yılına gelindiğinde bu oran %71,69 olarak kaydedilmiştir. 2017 yılında %74,22 ile en yüksek seviyeye ulaşan CR₈ değeri, 2020 yılında %70,82 ile belirli bir istikrara kavuşmuş görünmektedir. Ancak 2022 yılında %79,01 oranına ulaşan değer, ithalatın yeniden yoğunlaşmaya başladığını göstermektedir. Bu durum, Mozambik'in ithalat tedarikçileri arasında zaman zaman değişim olduğunu fakat uzun vadede ithalatın sınırlı sayıda ülkeye yöneldiğini ortaya koymaktadır. Ülkenin dış ticaret yapısı çeşitlendirme yönünde zaman zaman çaba gösterdiği söylenebilir ancak bu durumun kalıcı hale getirilmesi gerekmektedir.

Nijerya'nın CR₈ oranı 2014 yılında %62,89 seviyesindeyken, 2023 yılında bu oran %67,52'ye çıkmıştır. Özellikle 2016 yılında %67,63 ve 2018'de %68,27 gibi yüksek değerlere ulaşılması, ithalatın büyük oranda birkaç ülkeye bağımlı hale geldiğini göstermektedir. Söz konusu yüksek oranlar, Nijerya'nın ithalatında yoğunlaşma eğiliminin arttığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin zaman içinde azaldığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Nijerya'nın dış ticaret politikasında tedarikçi ülke çeşitlendirmesi yönünde daha etkin stratejiler geliştirmesi gerekmektedir.

Pakistan'ın CR₈ oranı 2014 yılında %66,89 iken, 2023 yılında %64,93 olarak kaydedilmiştir. İlgili oranlar, Pakistan'ın ithalat kaynaklarının sınırlı sayıda ülkeye odaklandığını göstermektedir. Özellikle 2015–2017 yıllarında CR₈ oranlarının %65'in

altında kalması, dönemsel olarak daha dengeli bir ithalat yapısının mevcut olduğunu düşündürmektedir. Ancak sonraki yıllarda tekrar yükselen oranlar, ithalat çeşitlendirmesinin sürdürülebilir olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Pakistan'ın ticaret politikasında tedarikçi ülke ağını genişletme çabalarını güçlendirmesi gerekmektedir.

Senegal'in CR₈ oranı 2014 yılında %58,97 olarak başlamış ve 2023'te %56,69 olarak gerçekleşmiştir. Belirtilen oranlar, Senegal'in ithalatında göreceli bir çeşitlilik olduğunu ve yüksek yoğunlaşma eşiğinin altında kaldığını göstermektedir. Özellikle 2022 yılında CR₈ oranının %54,85 olarak ölçülmesi, ithalat tedarikçilerinin çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Senegal'in dış ticaret politikalarının tedarikçi ülke çeşitlendirmesi yönünde olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir. Senegal'in bu istikrarlı yapısını koruyarak dış ticaretteki şoklara karşı direncini sürdürmesi beklenmektedir.

Somali'nin CR₈ yoğunlaşma oranı 2014 yılında %80,30 seviyesindeyken, 2023 yılı sonunda bu oran %84,88'e ulaşmıştır. Tüm yıllarda CR₈ oranı %80'in üzerinde seyretmiştir. Söz konusu durum, Somali'nin ithalatında ciddi bir yoğunlaşmanın olduğunu ve ithalatının büyük oranda az sayıda ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. 2018 ve 2019 yıllarında sırasıyla %81,34 ve %83,96 olarak gerçekleşen oranlar, bu durumu pekiştirmektedir. Somali'nin dış ticaretinde kaynak ülke çeşitlendirmesine yönelik güçlü yapısal reformlara ihtiyacı olduğu açıktır.

Surinam'ın CR₈ oranı 2014 yılında %77,04 olarak başlamış ve 2023 yılı sonunda %71,17 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında %81,07 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. İlgili oranlar, ülkenin ithalatında belirgin bir yoğunlaşma olduğunu ve dış ticaretinin büyük ölçüde birkaç tedarikçiye dayandığını göstermektedir. Özellikle 2018'deki %83,85 oranı ve 2019'daki %81,04 seviyesi, dış ticaret kaynaklarının çeşitliliğinde ciddi eksiklikler olduğunu ortaya koymaktadır. 2020 yılındaki düşüşe rağmen 2021–2022 yıllarında tekrar artış göstermesi, yapısal bir kırılganlığın devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Surinam'ın ithalat tedarik zincirini genişletmesi ve alternatif ticaret ortakları geliştirmesi gerekmektedir.

Tacikistan'ın CR₈ oranları, 2014 yılında %81,20 iken 2023'te %83,77'ye yükselmiştir. 2016 yılında %88,47 ile en yüksek seviyeye ulaşılmıştır. Tüm yıllarda %80'in üzerinde seyreden bu oranlar, ülkenin ithalat kaynaklarında ciddi bir yoğunlaşma olduğunu ve ithalatın sınırlı sayıda ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. 2021 ve 2022 yıllarında da sırasıyla %84,86 ve %83,92 oranlarına ulaşılması, bu yapının kalıcı bir özellik arz ettiğini göstermektedir. Bu durum, Tacikistan'ın ekonomik güvenliği açısından risk oluşturmaktadır. Dolayısıyla ülkenin uzun vadeli dış ticaret stratejilerinde çeşitlendirme politikalarına öncelik vermesi önem arz etmektedir.

Togo'nun CR₈ oranı 2014 yılında %53,68 olarak başlamış ve 2023'te %56,24 seviyesine yükselmiştir. Bahsi geçen oranlar, diğer ülkelere kıyasla daha dengeli bir ithalat yapısına işaret etmektedir. 2016 yılında %58,82 ile görece yüksek bir değere ulaşılmış olsa da genel olarak Togo'nun ithalatında kaynak ülke çeşitliliği sağlanmıştır. 2022 yılında %52,60'a kadar düşen CR₈ oranı, bu yapının korunabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda Togo'nun ithalat politikalarında çeşitlendirmeye yönelik adımlar attığı ve dış ticarete şoklara karşı daha dayanıklı bir yapı geliştirdiği söylenebilir.

Tunus'un CR₈ oranları, 2014 yılında %63,56 iken 2023 yılında %64,18 olarak kaydedilmiştir. İlgili oranlar, Tunus'un ithalatında belirli bir yoğunlaşma eğiliminin sürdüğünü göstermektedir. 2021 yılında %57,84 gibi daha düşük bir değere ulaşılmış olsa da genel olarak CR₈ oranı %60'ın üzerinde seyretmiştir. Bu durum, Tunus'un ithalat tedarikçilerinde çeşitliliğin sınırlı olduğunu, ancak diğer ülkelere kıyasla daha dengeli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Tunus'un bu yönüyle kaynak ülke çeşitliliğini artırmaya yönelik daha planlı stratejiler geliştirmesi önerilmektedir.

Türkmenistan'ın CR₈ oranı 2014 yılında %74,67 olarak belirlenmiş, 2023 yılında ise %85,22'ye yükselmiştir. 2022 yılında %87,00 gibi son derece yüksek bir seviyeye ulaşılmıştır. Söz konusu bulgular, Türkmenistan'ın ithalatında ciddi bir yoğunlaşma olduğunu ve ithalat kaynaklarının büyük ölçüde birkaç ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. CR₈ oranlarının özellikle 2019 (%79,60) ve 2021 (%81,05) yıllarında da yüksek seyretmesi, bu yapının kalıcılığını ve çeşitlendirme eksikliğini ortaya

koymaktadır. Bu bağlamda Türkmenistan'ın ithalat politikalarını çeşitlilik ilkesi etrafında yeniden şekillendirmesi önem arz etmektedir.

Uganda'nın CR₈ oranı 2014 yılında %69,82 olup 2023 yılına gelindiğinde bu oran %70,54 olarak gerçekleşmiştir. 2015–2018 döneminde oranlar %71–72 bandında kalmış, bu durum ülkenin ithalat yapısında yoğunlaşmanın sürdüğünü göstermektedir. 2020 yılında %62,57 ile daha dengeli bir yapı gözlemlense de sonraki yıllarda tekrar artış gözlemlenmiştir. Uganda'nın dış ticaret yapısı, orta seviyede bir yoğunlaşma göstermekte olup ithalat çeşitlendirmesine yönelik daha sistematik ve sürdürülebilir politikalar geliştirmesi gerekmektedir.

2014–2023 dönemine ait CR₈ yoğunlaşma oranları, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyesi ülkelerin ithalat kaynaklarındaki yoğunlaşma düzeylerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda dış ticaret yapılarının çeşitliliği hakkında önemli bulgular sunmaktadır. Elde edilen veriler, ülkeler arasında belirgin farklılıklar olduğunu ve bazı ülkelerde ciddi düzeyde kaynak ülke yoğunlaşması bulunduğunu göstermektedir.

Özellikle Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Surinam ve Somali gibi ülkelerde CR₈ oranlarının hemen her yıl %80'in üzerinde seyretmesi, ithalatın büyük oranda sınırlı sayıda ülkeye bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu durum, bu ülkelerin dış ticaretlerinde yapısal kırılganlıklar taşıdığını ve herhangi bir tedarikçi ülke ile yaşanabilecek siyasi ya da ekonomik sorunların ithalat zincirini doğrudan etkileyebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, bu ülkelerin ekonomik güvenliklerini sağlamlaştırmak ve tedarik risklerini azaltmak amacıyla daha dengeli ve çeşitlendirilmiş ticaret stratejileri geliştirmeleri gerektiği anlaşılmaktadır.

Buna karşılık Tunus, Togo, Gabon ve Mısır gibi ülkelerin CR₈ oranlarının daha düşük seviyelerde seyretmesi ithalat kaynaklarında görece daha fazla çeşitliliğe sahip olduklarını göstermektedir. Nitekim ilgili ülkelerde dahi CR₈ oranlarının büyük oranda %50'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Söz konusu durumda kaynak ülke çeşitliliğinin bazı dönemlerde artmış olmasına rağmen, ithalatın hâlâ belirli ülkelere bağımlı olarak sürdüğünü ifade etmektedir.

CR₈ oranlarında yıllara göre yaşanan dalgalanmalar ise ülkelerin uyguladıkları dış ticaret politikalarının, küresel tedarik zinciri değişimlerinin ve ekonomik krizlerin etkisini yansıtmaktadır. Özellikle 2020 yılı ve sonrasında bazı ülkelerde CR₈ oranlarının düşmesi, pandemiye bağlı olarak ithalat yapısında meydana gelen geçici değişimleri işaret etmektedir. Ancak birçok ülke için bu düşüşler kalıcı olmamış, sonraki yıllarda oranlar tekrar artış eğilimine girmiştir.

Özetle, İİT üyesi ülkelerin büyük çoğunluğunda ithalat kaynaklarında yüksek veya orta düzeyde yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Ticaretin coğrafi olarak dar bir yelpazeye sıkıştığını ve ülkelerin dış ekonomik şoklara karşı dirençsiz olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, dış ticaret politikalarının uzun vadeli bir perspektifle yeniden yapılandırılması, alternatif pazarların geliştirilmesi ve tedarik zinciri çeşitlendirme stratejilerinin uygulanması önem arz etmektedir.

4.6.3 Entropi Endeksi ile Çeşitlendirme Analizi

Entropi Endeksi (EI), bir ülkenin ithalatında kaynak ülke çeşitliliğini ölçmek amacıyla kullanılan önemli bir istatistiksel göstergedir. Endeksin değeri arttıkça, ithalatın daha dengeli bir şekilde farklı ülkelere dağıldığı ve dolayısıyla kaynak ülke çeşitlendirmesinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan düşük değerler, ithalatın az sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve ticarete kırılganlık riskinin arttığını göstermektedir. (Attaran ve Zwick, 1987: 17-34; Cadot vd., 2011: 590-605)

EI değerinin sıfır olması, ithalatın yalnızca tek bir ülkeden gerçekleştirildiğini ve dolayısıyla yüksek yoğunlaşmaya dayalı bir dış ticaret yapısını göstermektedir. Öte yandan, EI değerinin $\log_n$ değerine eşit olması, ithalatın eşit oranlarda birden fazla ülkeden yapıldığını ve bu bağlamda yüksek düzeyde kaynak ülke çeşitlendirmesinin sağlandığını ifade etmektedir (Dilek, 2018: 58; Ildırar & Kıral, 2018: 101).

Tablo 4.4 EI Endeksleri

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkiye	1,5538	1,5409	1,5585	1,6010	1,5862	1,5672	1,5740	1,5527	1,4983	1,5168
Azerbaycan	1,3475	1,3602	1,3624	1,3599	1,3902	1,3719	1,3283	1,3402	1,3327	1,3124
Bahreyn	1,1405	1,2747	1,2989	1,2985	1,2430	1,2173	1,3294	1,2507	1,4172	1,4225

Tablo 4.4'ün devamı

Benin	1,4178	1,4027	1,3639	1,3223	1,4233	1,4445	1,4565	1,4173	1,4023	1,4066
Brunei Sultanlığı	1,1140	1,1214	1,1159	1,0772	0,9514	1,3369	1,2634	1,2245	1,2304	1,1679
Burkina-Faso	1,4571	1,4866	1,4790	1,4335	1,4726	1,4520	1,4590	1,4611	1,4192	1,3947
Fildişi Sahilleri	1,3883	1,4308	1,4287	1,4792	1,4904	1,4613	1,4732	1,5170	1,5195	1,5191
Çad	1,2325	1,2978	1,2371	1,2267	1,2761	1,1925	1,1616	1,0879	1,1394	1,0941
Mısır	1,5463	1,5560	1,5541	1,5458	1,5491	1,5329	1,5327	1,5402	1,5278	1,5333
Gabon	1,3361	1,3608	1,3408	1,3013	1,3504	1,4319	1,4131	1,4759	1,4595	1,4538
Gambiya	1,3199	1,2923	1,3408	1,1545	1,0566	1,2274	1,3256	1,2480	1,2482	0,7413
Guyana	1,1668	1,0762	1,1217	1,1227	0,7723	1,0369	1,1231	1,0114	0,7677	1,2183
Endonezya	1,3439	1,3289	1,3272	1,3314	1,3171	1,2933	1,2979	1,2884	1,2943	1,3056
Ürdün	1,4391	1,4954	1,5084	1,4857	1,4683	1,4281	1,5028	1,4668	1,4394	1,4419
Kazakistan	1,1830	1,1768	1,1870	1,1304	1,1271	1,1075	1,0975	1,0279	1,1266	1,1729
Kırgızistan	1,0537	0,9770	0,9105	0,9431	0,8901	0,9128	0,9962	0,9448	0,8990	0,959
Malezya	1,3751	1,3466	1,3267	1,3321	1,3287	1,3304	1,3222	1,3033	1,3188	1,3267
Maldivler	1,1819	1,1972	1,2265	1,2117	1,2053	1,2165	1,2431	1,2541	1,2597	1,2104
Moritanya	1,1988	1,2032	1,3297	1,3709	1,3224	1,3942	1,3484	1,3450	1,3129	1,279
Fas	1,4384	1,4440	1,4134	1,4195	1,4147	1,4140	1,4034	1,4173	1,4504	1,4330
Mozambik	1,2085	1,2315	1,2651	1,2342	1,2831	1,2774	1,2559	1,2988	1,1378	1,2667
Nijerya	1,3439	1,2961	1,3022	1,2724	1,2440	1,1981	1,2896	1,2919	1,3210	1,3125
Pakistan	1,3465	1,3497	1,3175	1,3362	1,3570	1,3680	1,3789	1,3461	1,3767	1,3706
Senegal	1,4361	1,4650	1,4628	1,4756	1,4448	1,4584	1,4882	1,4805	1,5156	1,5005
Somali	1,1399	1,1284	1,1135	1,1510	1,0971	1,0591	1,0421	1,0273	1,0013	1,0144
Surinam	1,1865	1,1084	1,1588	1,1958	1,0479	1,0880	1,2385	1,2025	1,2302	1,2476
Tacikistan	1,0660	0,9991	0,9154	0,9845	1,0478	0,9805	0,9962	1,0230	1,0258	1,0443
Togo	1,4683	1,4719	1,38509	1,4399	1,4239	1,4400	1,4295	1,4335	1,4831	1,4438
Tunus	1,4060	1,3906	1,4136	1,4036	1,4005	1,4009	1,4289	1,4643	1,4486	1,4340
Türkmenistan	1,1919	1,1506	1,2523	1,2413	1,2551	1,1587	1,1568	1,1522	1,0264	1,0085
Uganda	1,2987	1,2823	1,3020	1,3129	1,3227	1,3570	1,4009	1,3495	1,3192	1,3106

Tablo 4.4'de yer alan Türkiye'nin entropi endeksi değerleri incelendiğinde 2014 yılında 1.5538 olan değerin 2017 yılında 1.6010 seviyesine kadar yükseldiği, ardından hafif dalgalanmalar göstererek 2023 yılında 1.5169 seviyesine gerilediği gözlemlenmektedir. Bu durum, Türkiye'nin ithalatında belirli bir dönem içerisinde kaynak ülke çeşitlendirmesini artırmaya yönelik politikalar izlediğini göstermektedir. Özellikle 2017 yılı, entropi değerinin en yüksek seviyeye ulaştığı yıl olarak dikkat çekmektedir. Söz konusu Türkiye'nin ithalatını daha çeşitli ülkelerden gerçekleştirdiği

bir dönemi yansıtmaktadır. 2022 ve 2023 yıllarında entropi endeksinde görülen hafif düşüşler, ithalat kaynaklarının yeniden belirli ülkelere yoğunlaştığını göstermektedir. Buna karşın genel olarak Türkiye'nin EI değerleri yüksek olup bu durum ithalat kaynaklarının görece dengeli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Azerbaycan'ın entropi endeksi (EI) değerleri 2014 yılında 1.3475 seviyesinde başlamış, 2019 yılına kadar küçük artış ve azalışlarla dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu süreçte 2018 yılında 1.3902 değeri ile en yüksek seviyeye ulaşılmıştır. 2020 yılından itibaren ise EI değerlerinde düzenli bir düşüş eğilimi göze çarpmaktadır; 2023 yılı itibarıyla entropi değeri 1.3124 olarak hesaplanmıştır. Bu eğilim, Azerbaycan'ın ithalatını daha az sayıda ülkeye yoğunlaştırdığını göstermektedir. Kaynak ülke çeşitlendirmesinde azalma, dış ticaret risklerini artırabilecek bir durumdur. Enerji ihracatına dayalı ekonomik yapı ve bölgesel ticaret ilişkilerinin sınırlılığı, bu yoğunlaşmayı açıklayan başlıca etkenler arasında değerlendirilmektedir.

Bahreyn'in EI değerleri 2014 yılında 1.1405 gibi görece düşük bir seviyede başlamış, 2016 ve 2017 yıllarında 1.2989 ile zirveye ulaşmıştır. Bu yıllarda kaynak ülke çeşitliliğinde kayda değer bir artış gözlemlenmektedir. Ancak bu yüksek değerler sürdürülememiş, 2019'da 1.2173'e kadar gerilemiştir. 2022 ve 2023 yıllarında entropi endeksinin sırasıyla 1.4172 ve 1.4225'e çıkması, ülkenin ithalatını farklı ülkelere yayarak kaynak yoğunlaşmasını azalttığını göstermektedir. Bahreyn'in özellikle son iki yıldaki performansı, bölgesel ekonomik açılımlar ve ticari esneklik sayesinde ithalat yapısını daha dengeli hale getirdiğini ortaya koymaktadır.

Benin'in EI değerleri yıllar boyunca görece yüksek seyretmiştir. 2014 yılında 1.4178 olan değer, zamanla çok küçük oynamalarla 2023 yılında 1.4066 seviyesine ulaşmıştır. Bu durum, Benin'in ithalatını çeşitli ülkeler arasında dengeli bir şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir. Entropi endeksinin istikrarlı seyri, kaynak ülke çeşitlendirmesinin sürdürülebilir olduğunu ve dış ticaret dengesinin görece sağlam temellere dayandığını göstermektedir. Bu bağlamda, Benin'in ithalat politikasında çeşitlendirme stratejisinin benimsendiği söylenebilir.

Brunei Sultanlığının entropi değerleri yıllar boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir. 2014 yılında 1.1140 olan değer, 2019 yılında 1.3369'a yükselmiş, bu da ithalat kaynaklarının çeşitlendiğini göstermektedir. Ancak sonraki yıllarda EI değerlerinde tekrar düşüşler gözlenmiş; 2023 yılında 1.1679 seviyesine gerilemiştir. Bu gerileme, ithalatın tekrar sınırlı sayıda ülkeye yöneldiğine işaret etmektedir. Brunei gibi küçük ve enerji ihracatına dayalı ekonomilerde kaynak ülke çeşitlendirmesi, yapısal nedenlerle sınırlı kalabilmektedir. Buna rağmen, 2018-2020 arası dönemde görülen artış, dış ticaret stratejisinde geçici bir çeşitlendirme çabası olarak değerlendirilmektedir.

Burkina Faso'nun EI değerleri genel olarak yüksek ve istikrarlı seyretilmektedir. 2014 yılında 1.4571 olan entropi değeri, 2023 yılına kadar küçük dalgalanmalarla 1.3947 seviyesine gerilemiştir. Bu durum, ithalatın farklı ülkelere yayılmış bir yapıda sürdürüldüğünü ve yoğunlaşmanın düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Özellikle 2020-2021 yıllarında görülen yüksek EI değerleri (yaklaşık 1.46), ülkenin dış ticarete kaynak ülke riskini azaltma yönündeki çabalarını yansıtmaktadır. Entropi endeksindeki bu istikrar, Burkina Faso'nun dış ticaretinde istikrarlı bir çeşitlendirme politikası izlediğini göstermektedir.

Fildişi Sahili'nin entropi endeksi (EI) yıllar içinde istikrarlı ve yüksek seyir izlemiştir. 2014 yılında 1.3883 olan EI değeri, 2023 yılına kadar düzenli artışlar göstererek 1.5191 seviyesine ulaşmıştır. İlgili artış, ülkenin ithalat kaynaklarını zaman içinde daha da çeşitlendirdiğini göstermektedir. Özellikle 2021 ve 2022 yıllarında EI değerinin 1.5170 ve 1.5195 gibi yüksek seviyelere çıkması, ticaret politikasında çeşitlendirmeye verilen önemin arttığını ortaya koymaktadır. Söz konusu durum, dış ticaret şoklarına karşı direnç kazandırmakta ve ekonomik güvenliği güçlendirmektedir. Fildişi Sahili'nin bu olumlu performansı, Batı Afrika'da dışa açıklık politikasının etkin biçimde yürütüldüğünü göstermektedir.

Çad'ın EI değerleri görece düşük seviyelerde seyretilmiş ve yıllar içinde genel olarak düşüş eğilimi göstermiştir. 2014 yılında 1.2325 olan entropi değeri, 2023 yılında 1.0941 seviyesine kadar gerilemiştir. İlgili düşüş, ülkenin ithalatının daha az sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin azaldığını göstermektedir. Söz

konusu durum, dış ticaret açısından yüksek bir kırılganlık anlamına gelmektedir. Özellikle 2020–2023 döneminde EI'nin 1.16'dan 1.09'a gerilemesi, dışa bağımlılığın arttığı ve potansiyel tedarik zinciri risklerinin çoğaldığını göstermektedir. Bu kapsamda, Çad'ın dış ticaret stratejilerinde çeşitlendirmeye yönelik politika geliştirmesi önem arz etmektedir.

Mısır'ın EI değerleri 2014 yılında 1.5463 ile oldukça yüksek bir seviyede başlamış ve bu yüksek düzey 2023 yılına kadar korunmuştur. En düşük değer olan 2020 yılında bile 1.5328 gibi yüksek bir entropi endeksi değeri elde edilmiştir. 2023 itibarıyla EI değeri 1.5333'tür. İlgili veriler, Mısır'ın ithalat kaynaklarını geniş bir ülke yelpazesine yaydığını ve bu stratejiyi sürdürülebilir şekilde devam ettirdiğini göstermektedir. Söz konusu çeşitlendirme sayesinde ülkenin dış ticaret dengesi görece sağlam kalmakta ve uluslararası ticaret şoklarına karşı dirençli bir yapı sergilemektedir. Mısır'ın bu yüksek EI değerleri, gelişmiş liman altyapısı ve bölgesel ticaret ağlarıyla doğrudan ilişkilendirilmektedir.

Gabon'un EI değerleri yıllar içinde dikkat çekici bir artış göstermiştir. 2014 yılında 1.3361 olan entropi değeri, 2021 yılında 1.4759 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2023 yılı itibarıyla ise değer 1.4538'dir. Bahsi geçen gelişim, Gabon'un dış ticaret ilişkilerini daha geniş bir ülke ağına yaymaya başladığını göstermektedir. Özellikle 2019 sonrası yükselen entropi değerleri, ithalat yapısında olumlu bir dönüşüm sürecinin işaretidir. Bu bağlamda Gabon, dış ticaret politikasında kaynak ülke çeşitlendirmesine yönelik başarılı adımlar atmıştır. Öte yandan söz konusu kazanımların sürdürülebilirliği için yapısal reformlara ve ticaret altyapısının güçlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Gambiya'nın EI değerleri yıllar içerisinde ciddi dalgalanmalar göstermiştir. 2014 yılında 1.3199 olan değer, 2018 yılında 1.0566 ile en düşük seviyeye inmiş, ardından tekrar yükselişe geçerek 2020 yılında 1.3256 seviyesine çıkmıştır. Ancak 2023 yılında EI değeri keskin bir düşüşle 0.7413'e gerilemiştir. İlgili sert düşüş, ithalatın çok az sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin büyük ölçüde azaldığını ortaya koymaktadır. Bahse konu durum, Gambiya'nın dış ticaretinde ciddi bir kırılganlık ve dışa bağımlılık sorunu yaşadığını göstermektedir. Ülkenin yeniden

çeşitlendirme politikalarına yönelmesi ve özellikle bölgesel entegrasyonu artıracak girişimlere öncelik vermesi önem arz etmektedir.

Guyana'nın EI endeksi zaman içinde dalgalı bir seyir izlemiştir. 2014 yılında 1.1668 seviyesinde olan entropi değeri, 2018 yılında 0.7723 ile en düşük seviyesine gerilemiştir. İlgili düşüş, ülkenin ithalatının sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin azaldığını göstermektedir. Diğer yandan, 2023 yılında entropi değeri 1.2183'e yükselmiş ve çeşitlenme yönünde pozitif bir ivme yakalanmıştır. Bu durum, Guyana'nın dış ticaret stratejilerinde çeşitlendirmeye yönelik bir eğilim gösterdiğine işaret etmektedir. Yine de önceki yıllardaki keskin düşüşler dikkate alındığında, ülkenin ithalat bağımlılığını azaltmak adına daha istikrarlı ve sürdürülebilir politikalar geliştirmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Endonezya'nın EI değerleri genel olarak istikrarlı ve yüksek seviyelerde seyretmektedir. 2014 yılında 1.3439 olan değer, 2023 yılına kadar küçük değişikliklerle 1.3056'ya gerilemiştir. İlgili seyir, Endonezya'nın ithalatını çok sayıda ülkeden sağladığını ve bu çeşitliliği istikrarlı şekilde koruduğunu göstermektedir. Küresel ekonomik dalgalanmalara rağmen EI değerlerinde büyük düşüşler yaşanmamış olması, Endonezya'nın dış ticaret politikalarının etkinliğini ve dirençliliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda ülkenin entegre dış ticaret yapısı, ekonomik güvenlik açısından olumlu değerlendirilmektedir.

Ürdün'ün entropi endeksi genel olarak yüksek bir seviyede seyretmiştir. 2014 yılında 1.4391 olan EI değeri, 2020 yılında 1.5028'e ulaşarak zirve yapmıştır. 2023 yılı itibarıyla bu değer 1.4419'dur. Söz konusu gelişmeler, Ürdün'ün ithalat kaynaklarında geniş bir yelpazeye sahip olduğunu ve bu yapının yıllar içerisinde daha da güçlendiğini ortaya koymaktadır. Ürdün'ün dış ticaret stratejilerinde çeşitlendirmeyi önceliklendirdiği ve ithalat portföyünü etkin bir şekilde dengelediği görülmektedir. Yüksek EI değerleri, ülkenin ekonomik şoklara karşı daha dayanıklı hale geldiğini göstermektedir.

Kazakistan'ın EI değerleri düşük düzeyde seyretmekte ve zaman içerisinde belirgin bir gerileme göstermektedir. 2014 yılında 1.1830 olan entropi değeri, 2021 yılında

1.0279'a kadar düşmüş, 2023 yılında ise 1.1729'a ulaşarak kısmen toparlanmıştır. Bahse konu veriler, ülkenin ithalatında belirli ülkelerin ağırlığının arttığını ve ticaretin belli başlı ülkelere yoğunlaştığını göstermektedir. Özellikle 2017–2021 döneminde entropi değerlerindeki düşüş, kaynak ülke çeşitliliğinde azalma olduğunu göstermektedir. Bu durum, Kazakistan'ın dış ticaret politikasında yapısal çeşitlendirme çabalarına ağırlık vermesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kırgızistan'ın EI değerleri analiz döneminde oldukça düşük seyretmiş ve 2016 yılında 0.9105 ile en düşük seviyeye inmiştir. 2014 yılındaki 1.0537'lik başlangıç değerine rağmen 2023 yılında 0.9598 seviyesinde kalınması, ithalat kaynaklarının hâlen yeterince çeşitlenmediğini göstermektedir. İlgili düşük entropi seviyeleri, ülkenin dış ticaretinde yüksek düzeyde yoğunlaşma bulunduğunu ve bu durumun ekonomik kırılganlığı artırdığını göstermektedir. Kırgızistan'ın ithalat stratejilerinde coğrafi ve sektörel çeşitlendirmeye ağırlık vermesi, dış ticaret bağımlılığını azaltmak ve ekonomik güvenliği artırmak açısından büyük önem taşımaktadır.

Malezya'nın EI değerleri 2014 yılında 1.3751 ile başlamış, 2023 yılına kadar küçük dalgalanmalarla 1.3267 seviyesine gerilemiştir. Söz konusu nispeten yüksek ve istikrarlı seyir, Malezya'nın ithalat kaynaklarını geniş bir yelpazeye yaydığını ve dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliğini koruduğunu göstermektedir. Yıllar içinde entropi değerlerinin çok büyük değişiklik göstermemesi, Malezya'nın dış ticaret yapısında istikrarı sağlayabildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, ülkenin dış şoklara karşı daha dirençli bir ekonomik yapı geliştirdiğini göstermektedir.

Maldivler'in EI değerleri incelendiğinde 2014 yılında 1.1819 olan değer, 2023 yılına gelindiğinde 1.2104 seviyesine çıkmıştır. Belirtilen hafif artış, ithalat kaynaklarında mütevazı bir çeşitlenmeye işaret etmektedir. 2020 yılı itibarıyla EI değerinde 1.2431 ile zirve görülmüş, ancak sonraki yıllarda bu düzey korunamamıştır. Yine de Maldivler'in EI değerleri genel olarak 1.2 bandında seyretmekte olup bu durum, ülkenin sınırlı ekonomik ölçeğine rağmen ithalatında belirli ölçüde çeşitliliği koruyabildiğini göstermektedir. Nitekim ülkenin ada ekonomisine özgü coğrafi ve lojistik kısıtlamalar, kaynak ülke çeşitlendirmesini sınırlayan önemli etmenler arasında yer almaktadır.

Moritanya'nın EI değerleri yıllar içinde dalgalı bir seyir izlemiş olup 2014 yılında 1.1988 seviyesindeyken, 2023 yılında 1.2796 düzeyine ulaşmıştır. 2017–2019 döneminde EI değerlerinde 1.3709 ve 1.3942 gibi nispeten yüksek seviyelere ulaşılmış, bu da ithalatın daha dengeli bir şekilde dağıldığını göstermiştir. Ancak takip eden yıllarda çeşitlilikte kısmi düşüş yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu durum, Moritanya'nın zaman zaman kaynak ülke çeşitlendirmesini artırma eğiliminde olduğunu ancak bunu sürdürülebilir hale getirmekte zorlandığını göstermektedir. Ülkenin EI endeksi, genel olarak orta düzeyde çeşitlilik gösteren bir dış ticaret yapısına işaret etmektedir.

Fas'ın EI değerleri yıllar içinde oldukça istikrarlı bir seyir izlemiş, 2014 yılında 1.4384 olan değer, 2023 yılında 1.4330 seviyesinde kalmıştır. Bu yüksek ve sabit seyir, Fas'ın ithalatında kaynak ülke çeşitliliğini sürekli olarak koruduğunu ve etkin bir ticaret politikası izlediğini göstermektedir. Dış ticaretteki bu denge, Fas'ı hem arz şoklarına hem de uluslararası piyasalardaki dalgalanmalara karşı daha dirençli kılmaktadır. EI değerlerinin 1.4 bandında seyretmesi, Fas'ın coğrafi olarak farklı bölgelerden ithalat gerçekleştirdiğini ve tedarik riskini minimize ettiğini ortaya koymaktadır.

Mozambik'in EI değerleri 2014 yılında 1.2085 seviyesindeyken 2023 yılına kadar küçük dalgalanmalarla 1.2667 seviyesine ulaşmıştır. İlgili artış, ülkenin ithalat kaynaklarını çeşitlendirme yönünde ılımlı bir gelişme kaydettiğini göstermektedir. Öte yandan 2022 yılında 1.1378 ile belirgin bir düşüş gözlemlenmiş olup bu durum, bazı yıllarda ithalatın belirli ülkelere yoğunlaşabildiğini göstermektedir. Genel olarak Mozambik'in dış ticaret politikalarında belirli ölçüde çeşitlendirme çabası olduğu, ancak bu çabaların zaman zaman sekteye uğradığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle ülkenin entegre ve sürdürülebilir ithalat politikaları geliştirmesi önerilmektedir.

Nijerya'nın EI değerleri 2014 yılında 1.3439 iken, 2023 yılında 1.3126 seviyesinde gerçekleşmiştir. İlgili değerler, kaynak ülke çeşitlendirmesinin orta düzeyde olduğunu göstermektedir. 2019 yılında endeksin 1.1981'e gerilemesi, ithalatın daha az sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve çeşitlilikte geçici bir düşüş yaşandığını göstermektedir. 2020 sonrası dönemde ise değerlerin tekrar yükselmesi, Nijerya'nın dış ticaret yapısında çeşitlendirme politikalarını güçlendirdiğini göstermektedir. Ancak genel olarak yıllar

içinde entropi değerlerinin sınırlı dalgalanma göstermesi, ülkenin ithalat partnerlerini çeşitlendirme konusunda istikrarlı ancak sınırlı bir kapasiteye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Pakistan'ın EI değerleri, 2014 yılında 1.3465 olup 2023 yılına kadar 1.3706 seviyesine yükselmiştir. Bu artış, Pakistan'ın ithalat kaynaklarını çeşitlendirme yönünde istikrarlı bir ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Özellikle 2020 yılında 1.3789 ile ulaşılan yüksek değer, ithalatın birçok farklı ülkeden dengeli şekilde yapıldığını göstermektedir. Genel olarak EI değerlerinin 1.3 ile 1.37 arasında seyretmesi, Pakistan'ın dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliğini gözetten bir yapı benimsediğine işaret etmektedir. Söz konusu durum, ülkenin ekonomik güvenliği ve dış ticaret esnekliği açısından olumlu bir görünüm sergilemektedir.

Senegal'in EI değerleri 2014 yılında 1.4362 seviyesindeyken, 2023 yılına kadar 1.5006 düzeyine ulaşmıştır. Bu artış eğilimi, Senegal'in ithalatında kaynak ülke çeşitliliğini artırdığını açıkça ortaya koymaktadır. 2022 yılında 1.5156 ile ulaşılan zirve, ülkenin ithalatının çok sayıda ülkeye dengeli biçimde dağıldığını göstermektedir. Senegal'in EI değerleri genel olarak 1.45'in üzerinde seyretmiş olup bu durum, ülkenin dış ticaret yapısında yüksek bir çeşitlilik düzeyine ulaştığını göstermektedir. Böylece Senegal, dış şoklara karşı dayanıklılığını artırarak sürdürülebilir bir dış ticaret yapısına kavuşmaktadır.

Somali'nin EI değerleri incelendiğinde, 2014 yılında 1.1400 olan endeks değeri, 2023 yılında 1.0144'e kadar gerilemiştir. Belirtilen düşüş, Somali'nin ithalatını sınırlı sayıda ülkeye bağımlı hâle getirdiğini ve kaynak ülke çeşitliliğinde azalma yaşandığını göstermektedir. Özellikle 2019–2023 dönemi boyunca endeksin sürekli düşüş eğiliminde olması, ithalatın birkaç tedarikçiye yoğunlaştığını ve ekonomik güvenlik açısından kırılgan bir yapı oluşturduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Somali'nin dış ticaret stratejilerinde kaynak ülke çeşitlendirmesine öncelik vermesinin önemli olduğu söylenebilir.

Surinam'ın EI değerleri 2014 yılında 1.1865 olup 2023 yılına kadar 1.2476 seviyesine yükselmiştir. Bu gelişme, ülkenin ithalat kaynaklarında çeşitlenmeye gittiğini ve dış

ticaret yapısını daha dengeli hâle getirme yönünde ilerleme sağladığını göstermektedir. 2020 yılında EI değerinin 1.2385'e yükselmesi ve 2023 yılında da benzer seviyelerin korunması, Surinam'ın dış ticaret yapısında çeşitliliği sürdürme konusunda olumlu bir performans gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak entropi değerlerinin hâlâ 1.3'ün altında kalması, kaynak ülke çeşitliliğinin yeterli düzeyde olmadığına da işaret etmektedir.

Tacikistan'ın EI değerleri 2014 yılında 1.0660 iken, 2023 yılında 1.0443 olarak gerçekleşmiştir. Bu değerler, ülkenin ithalat kaynakları bakımından sınırlı bir çeşitliliğe sahip olduğunu göstermektedir. 2016 yılında 0.9154 ile gözlenen en düşük seviye, ithalatın yalnızca birkaç ülkeye yoğunlaştığını ve dış ticarete kırılganlık riskinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. 2021–2023 döneminde entropi değerleri 1.02 ile 1.04 arasında seyretmiştir, söz konusu durum, nispi bir iyileşme yaşansa da kaynak ülke çeşitliliğinde hâlen düşük seviyede kaldığını göstermektedir. Tacikistan'ın dış ticaret politikasında kaynak ülke bağımlılığını azaltacak çeşitlendirme stratejilerine ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.

Togo'nun EI değerleri, 2014 yılında 1.4683 ile yüksek bir çeşitliliği yansıtmaktadır. Bu yüksek değer zamanla dalgalanma göstermiş olsa da genel olarak entropi düzeyleri 1.43–1.48 aralığında kalmıştır. 2022 yılında 1.4831 ile en yüksek değere ulaşılmış, söz konusu durumda ithalatın oldukça dengeli bir şekilde çok sayıda ülkeden yapıldığını göstermektedir. Togo'nun dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliğini koruduğu ve zaman içinde bu yapıyı güçlendirdiği söylenebilir. Bahse konu durum, ülkenin dış şoklara karşı dirençli bir ithalat yapısı benimsediğini göstermektedir.

Tunus'un entropi değerleri 2014 yılında 1.4060 iken, 2023 yılına kadar 1.4340'a yükselmiştir. İlgili artış, ithalatın farklı ülkelere dengeli şekilde dağıtıldığını ve çeşitlilik düzeyinin zamanla iyileştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle 2021 yılında 1.4643 ile ulaşılan zirve, ülkenin dış ticaret politikasında kaynak ülke çeşitlendirmesine verdiği önemin bir göstergesi niteliğindedir. Genel olarak entropi değerlerinin 1.40'ın üzerinde seyretmesi, Tunus'un ekonomik güvenliğini artırmaya yönelik başarılı bir çeşitlendirme stratejisi izlediğini göstermektedir.

Türkmenistan'ın EI değerleri 2014 yılında 1.1919 iken, 2023 yılında 1.0086 seviyesine gerilemiştir. Bu düşüş, ülkenin ithalatını zaman içinde daha az sayıda ülkeye bağımlı hâle getirdiğini göstermektedir. 2022 yılında 1.0264 ile gözlenen ciddi düşüş, ithalatın birkaç ülkeye yoğunlaştığını ve ekonomik çeşitliliğin azaldığını ortaya koymaktadır. Türkmenistan'ın EI değerlerinin 1.1 seviyesinin altına düşmesi, dış ticaret açısından kaynak ülke çeşitliliği bakımından ciddi bir zafiyet olduğunu göstermektedir. Söz konusu durum, ülkenin dış şoklara karşı savunmasız kalmasına neden olabilecek yapısal bir soruna işaret etmektedir.

Uganda'nın EI değerleri, 2014 yılında 1.2988 olarak gerçekleşmiş ve 2023 yılında 1.3106 seviyesine ulaşmıştır. Bu değerler, orta düzeyde bir kaynak ülke çeşitliliğine işaret etmektedir. Özellikle 2020 yılında 1.4010 seviyesine çıkılması, ülkenin ithalatında en yüksek çeşitlilik oranına ulaştığını göstermektedir. Nitekim ilgili değer daha sonra düşüş eğilimi göstermiş ve 2023 itibarıyla daha dengeli fakat orta seviyede bir çeşitlilik seviyesine gerilemiştir. Uganda'nın EI değerlerindeki bu dalgalanma, ülkenin dönemsel olarak ithalat kaynaklarını çeşitlendirmeye yönelik çaba gösterdiğini, ancak bunu sürdürülebilir bir yapıya dönüştürmede zorluk yaşadığını göstermektedir.

Entropi Endeksi (EI), ülkelerin ithalat kaynaklarının çeşitliliğini ölçen önemli bir göstergedir ve bu çalışmada analiz edilen İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) üyesi ülkeler arasında dikkate değer farklılıklar ortaya koymaktadır. EI değerleri, ülkelerin ithalatlarını ne ölçüde farklı kaynaklara yaydığını ve bu bağlamda dış şoklara karşı ne kadar dayanıklı olduklarını göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre, Tunus, Togo, Fas, Ürdün ve Senegal gibi ülkeler, genel olarak 1.40 seviyesinin üzerinde seyreden entropi değerleriyle yüksek düzeyde kaynak ülke çeşitliliğine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, bu ülkelerin dış ticaret politikalarında dengeleyici ve risk azaltıcı stratejiler benimsediklerine işaret etmektedir. Öte yandan, Türkmenistan, Somali, Tacikistan ve Kırgızistan gibi ülkelerde EI değerlerinin uzun yıllar boyunca 1.20'nin altında kalması, ithalatın sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve çeşitlilik düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir. Söz konusu ülkelerin dış ticaret yapıları, herhangi bir tedarik şokuna karşı daha kırılgan bir yapı sergilemektedir. Türkiye, Pakistan, Endonezya ve Mısır gibi büyük ekonomiler ise orta düzeyde çeşitliliğe sahip

olup EI değerleri genellikle 1.30–1.55 aralığında seyretmektedir. Bahse konu gruptaki ülkeler zaman zaman entropi düzeylerini artırma yönünde ilerleme göstermiş olmakla birlikte, bu artışın sürdürülebilir bir yapıya dönüştürülmesi gerekmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, EI analizleri İİT lkeleri arasında dış ticaret yapısında önemli farklılıklar olduğunu ve çeşitlendirme stratejilerinin ekonomik güvenlik açısından kritik rol oynadığını ortaya koymaktadır. Yüksek entropi değerlerine sahip ülkeler daha dengeli ve dirençli bir ithalat yapısı sergilerken, düşük entropi değerlerine sahip ülkelerde kaynak ülkeye aşırı bağımlılığın devam ettiği gözlemlenmektedir. Özellikle küresel ekonomik dalgalanmalar karşısında İİT lkeleri için ithalatın coğrafi çeşitlendirilmesini artıracak politikaların önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

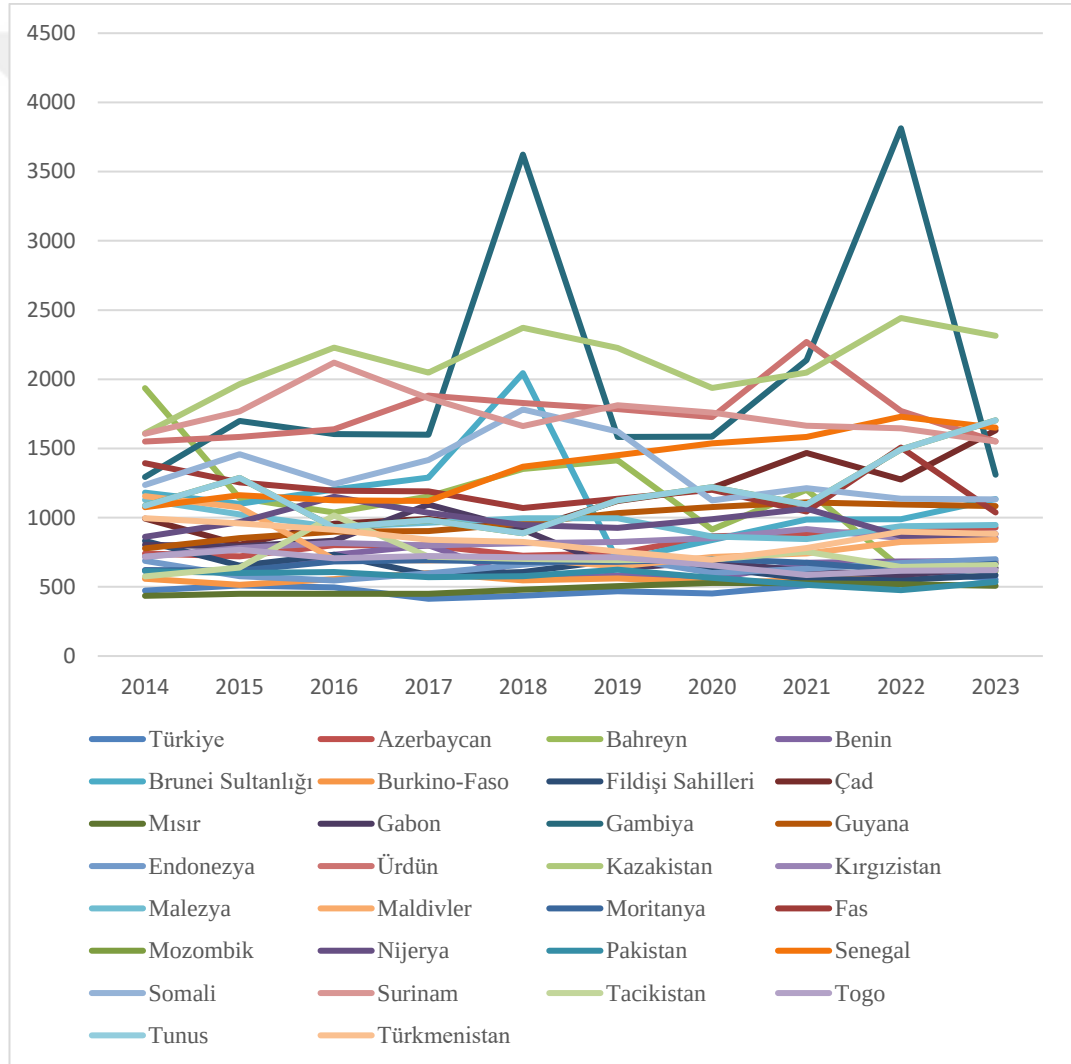
Çalışmada, İİT üyesi ülkelerin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirme düzeyleri, HHI, CR₄, CR₈ ve E verileri doğrultusunda analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, ülkeler arasında dış ticarete çeşitlendirme politikaları ve ithalat yoğunlaşması açısından önemli yapısal farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Yapılan hesaplamalara göre en düşük ve en yüksek CR₄, CR₈, HHI ve EI değerine sahip İİT üye ülkeleri Tablo 5.1’de verilmiştir.

Tablo 5.1 En Düşük/Yüksek CR₄, CR₈, HHI ve EI Değerine Sahip İlk 5 İİT Üyeleri (2023)

En Düşük HHI Değerine sahip ülkeler	Mısır, Senegal, Türkiye, Fildişi, Bahreyn
En yüksek HHI değerine sahip ülkeler	Gambiya, Kırgızistan, Türkmenistan, Nijerya, Somali
En Düşük CR ₄ Değerine Sahip ülkeler	Mısır, Senegal, Fildişi, Türkiye, Bahreyn
En Yüksek CR ₄ değerine sahip ülkeler	Gambiya, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Somali
En Düşük CR ₈ Değerine Sahip ülkeler	Mısır, Fildişi, Togo, Senegal, Türkiye
En Yüksek CR ₈ değerine sahip ülkeler	Gambiya, Kırgızistan, Türkmenistan, Somali, Tacikistan
En Yüksek EI değerine sahip ülkeler	Mısır, Fildişi, Türkiye, Senegal, Gabon
En Düşük EI Değerine sahip ülkeler	Gambiya, Kırgızistan, Türkmenistan, Somali, Tacikistan

Tabloda 5.1’de yer alan bulgular, İİT’ye üye ülkeler arasında ithalatın kaynak ülkelere göre çeşitlenme düzeyinde önemli farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Mısır, Türkiye, Senegal, Fildişi Sahili ve Bahreyn, düşük HHI, CR₄ ve CR₈ değerlerinin yanı sıra yüksek Entropi Endeksi (EI) değerleri ile dikkat çekmektedir. İthalatın çok sayıda ve dengeli şekilde farklı ülkelere sağlanması ilgili ülkelerin yüksek düzeyde çeşitlendirilmiş ticaret yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle Mısır ve Türkiye’nin hem geleneksel yoğunlaşma ölçütlerinde hem de Entropi Endeksi bakımından çeşitlendirme performansının yüksek olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Türkmenistan, Kırgızistan, Gambiya, Somali ve Tacikistan, yüksek HHI, CR₄ ve CR₈ değerleri ile düşük EI değerlerine sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Bu ülkelerde ithalat, sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaşmakta olup bu yapı dışsal şoklara karşı

yüksek düzeyde kırılabilirlik yaratmaktadır. Yoğunlaşmanın, coğrafi sınırlılıklar, altyapı eksiklikleri, siyasi istikrarsızlık ve bölgesel ticaret bağımlılıkları gibi yapısal faktörlerle doğrudan ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, çeşitlendirme düzeyleri ile ekonomik dirençlilik arasında güçlü bir ilişki bulunduğu anlaşılmaktadır. Düşük yoğunlaşma ve yüksek entropi değerleri, dış ticaretin sürdürülebilirliği açısından olumlu bir yapı sergilemektedir. Öte yandan yoğunlaşma düzeyinin yüksek olduğu ülkelerde ticaret güvenliğinin artırılabilmesi için yapısal reformlara ve kaynak ülke portföyünün genişletilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Şekil 5.1 Ülkelerin HHI Endeks Sonuçları (2014-2023)

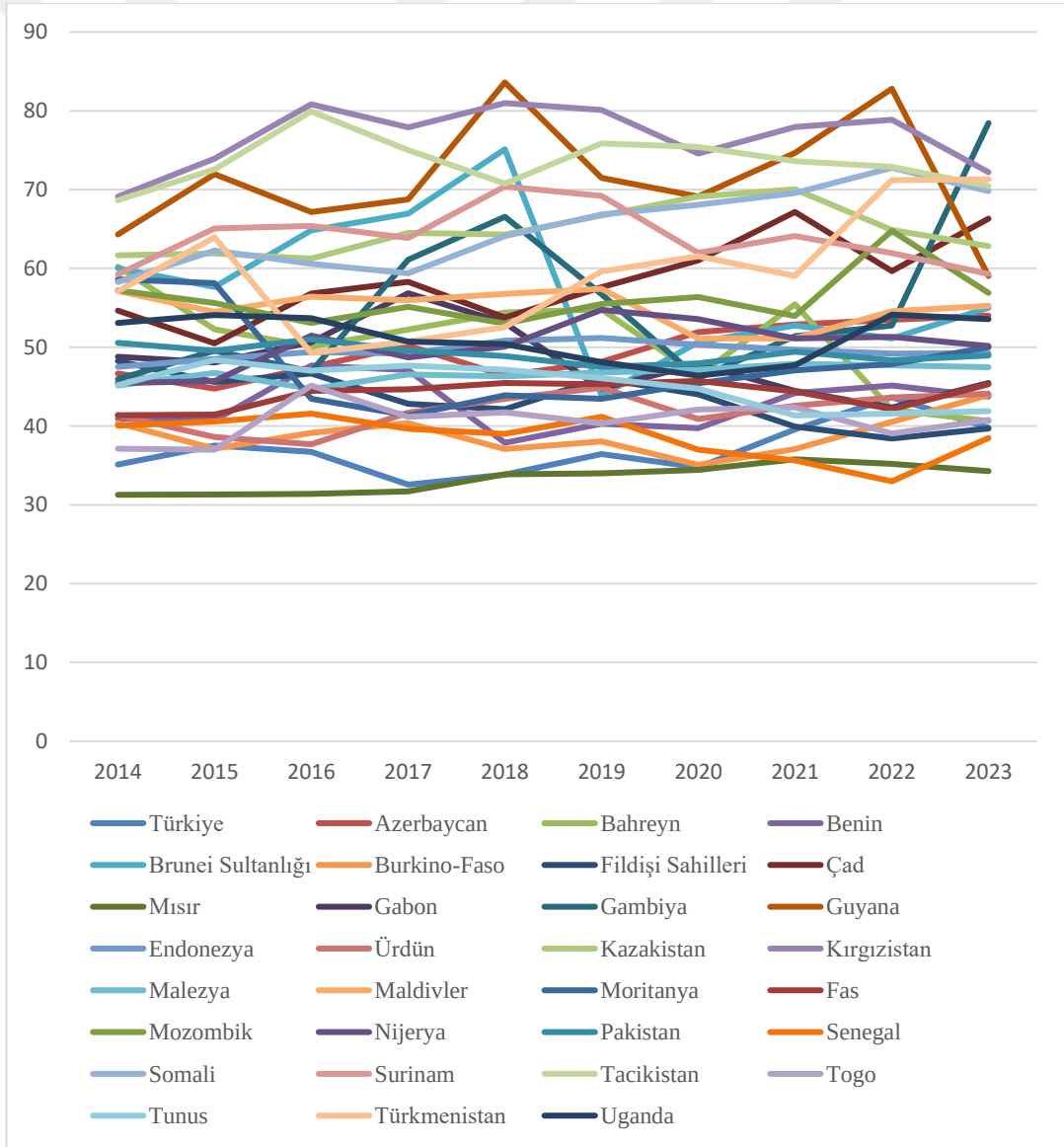
Şekil 5.1’de sunulan HHI endeks değerleri, 2014–2023 dönemi boyunca İİT üyesi ülkelerin ithalatlarında kaynak ülke yoğunlaşmasının yıllara göre nasıl değiştiğini ve

ülke bazlı farklılıkların ne ölçüde belirginleştiğini ortaya koymaktadır. Grafik genel olarak değerlendirildiğinde, ülkeler arasında hem yatay (zaman içinde) hem de dikey (ülkeler arasında) anlamda önemli farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Öncelikle, Türkiye, Mısır, Senegal ve Fildişi Sahili gibi ülkelerin 10 yıllık süreçte HHI değerlerinin büyük ölçüde 1000 puanın altında seyrettiği dikkat çekmektedir. Bu durum, söz konusu ülkelerin ithalatlarını görece dengeli biçimde çok sayıda farklı ülkeden gerçekleştirdiğini ve düşük yoğunlaşma düzeyinde bir dış ticaret yapısı benimsediklerini göstermektedir. Özellikle Türkiye'nin 2017 yılında 413,93 gibi oldukça düşük bir değere ulaşması bu dönemde kaynak ülke çeşitliliğinin en üst düzeye çıktığına işaret etmektedir. Ek olarak Türkiye'nin 2022 yılında HHI endeksinin 627,98 seviyesine ulaşarak analiz döneminin en yüksek değerine ulaşması dış ticaret yapısında belirli ülkelere yönelik yoğunlaşmanın arttığını göstermektedir. Bu dönemde Rusya'dan yapılan ithalat, 2021'e kıyasla iki katına çıkarak 58,8 milyar ABD doları düzeyine ulaşmıştır (ITC, 2024). Söz konusu gelişme, Rusya'nın Türkiye'nin ithalatındaki payını kayda değer ölçüde artırarak HHI endeksinde belirgin bir yükselişe neden olmuştur. Küresel ölçekte enerji fiyatlarında yaşanan artış, Rusya-Ukrayna Savaşı sürecinde Türkiye'nin izlediği tarafsız dış politika ve özellikle doğalgaz ile petrol gibi stratejik enerji kaynaklarına olan yapısal bağımlılık ilgili artışın temel belirleyicileri arasında yer almaktadır (Novikau ve Muhasilović, 2023; Khurshid vd., 2024).

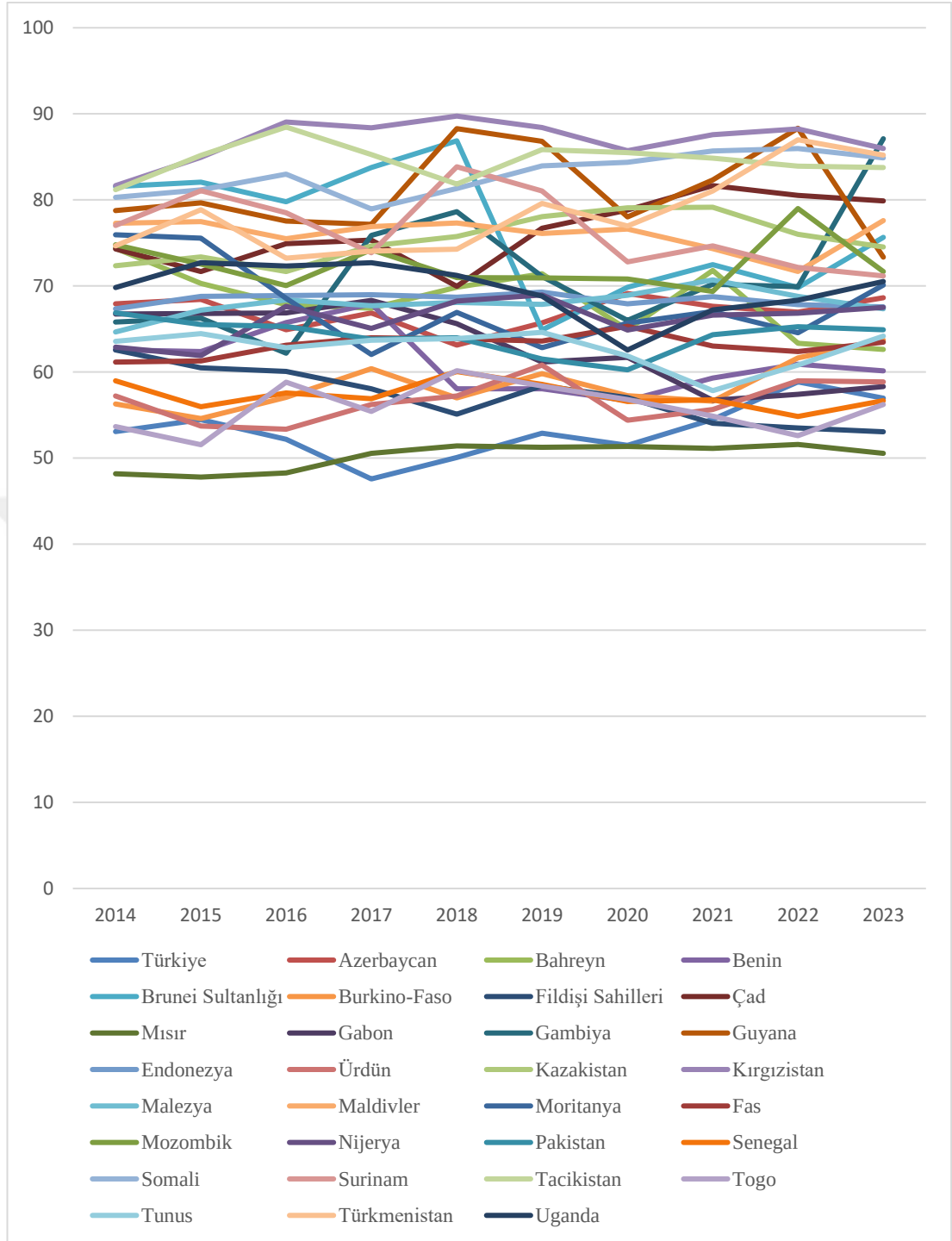
Gambiya, Kırgızistan, Türkmenistan ve Somali gibi ülkelerde HHI değerlerinin neredeyse tüm dönemde 1800'ün üzerinde olduğu ve bazı yıllarda 3000–4000 puan seviyelerine ulaştığı gözlemlenmektedir. Bu olağanüstü yüksek değerler, ülkelerin ithalatlarının neredeyse tamamen sınırlı sayıda ülkeye bağımlı olduğunu ve yüksek yoğunlaşma düzeyiyle karşı karşıya bulunduklarını göstermektedir. Örneğin, Kırgızistan'ın 2022 yılında 2442,20 ve Gambiya'nın 2017 ile 2022 yıllarında 3500–3800 bandına kadar çıkan değerleri, ülkelerde dış ticaretin oldukça dengesiz bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır

Grafikte ayrıca bazı ülkelerin dalgalı ancak orta düzeyde yoğunlaşmayı koruduğu bir eğilim izlediği görülmektedir. Örneğin Endonezya, Azerbaycan, Gabon ve Ürdün gibi ülkelerde HHI değerleri genellikle 800–1200 puan aralığında seyretmiş, dönemsel

artışlar ve azalışlar dış ticaret stratejilerinde esneklik olduğunu göstermiştir. Ancak bu ülkelerde gözlemlenen zaman içi dalgalanmalar, ithalat çeşitliliğinin sürdürülebilirliğinde istikrarsızlık riskine işaret etmektedir. HHI değeri düşük olan ülkeler, dış şoklara karşı daha esnek ve dirençli bir ithalat yapısına sahip bulunmaktadır. Öte yandan, HHI değeri yüksek olan ülkelerde, ithalatın birkaç ülkeye yoğunlaştığı ve bu durumun ekonomik kırılganlığı artırdığı görülmektedir. Grafiğin ortaya koyduğu bulgular, geçmişte sömürge yönetiminden etkilenen ve küçük ölçekli ekonomilere sahip ülkelerde ithalatın dar bir ülke grubuna yoğunlaştığını dolayısıyla alternatif tedarik kaynaklarının sınırlılığı nedeniyle bu ülkelerde dış kaynaklara dayalı kırılgan bir ticaret yapısının oluştuğunu göstermektedir.

Şekil 5.2 Ülkelerin CR4 Yoğunlaşma Analiz Sonuçları (2014-2023)

Şekil 5.3 Ülkelerin CR8 Yoğunlaşma Analiz Sonuçları (2014-2023)

Şekil 5.2 ve Şekil 5.3 birlikte incelendiğinde, CR₄ ve CR₈ yoğunlaşma oranlarının 2014–2023 döneminde genel olarak benzer eğilimler gösterdiği ve ülkeler arasındaki ithalat yoğunlaşmasının yapısal karakteristiğini yansıttığı görülmektedir. Her iki grafikte de Türkmenistan, Kırgızistan, Somali, Gambiya ve Tacikistan gibi ülkeler, yüksek oranlarla ön plana çıkmakta ve dış ticaretlerinin büyük ölçüde sınırlı sayıdaki

ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde, ilk dört ya da sekiz tedarikçi toplam ithalatın %70-90'ını oluşturarak dış şoklara karşı yüksek düzeyde kırılgan bir yapı ortaya koymaktadır.

Mısır, Türkiye, Senegal ve Fildişi Sahili gibi ülkelerde CR₄ ve CR₈ oranlarının düşük düzeyde seyretmesi, ithalat yapılarının daha dengeli ve çeşitlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde ilk sekiz tedarikçinin toplam ithalattaki payının %60–70 aralığında kalması, ithalat ilişkilerinin daha geniş bir ülke yelpazesine yayıldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 5.2 Ülkelere Göre İthalat Yoğunlaşma Göstergeleri ve Başlıca Tedarikçi Ülkeler

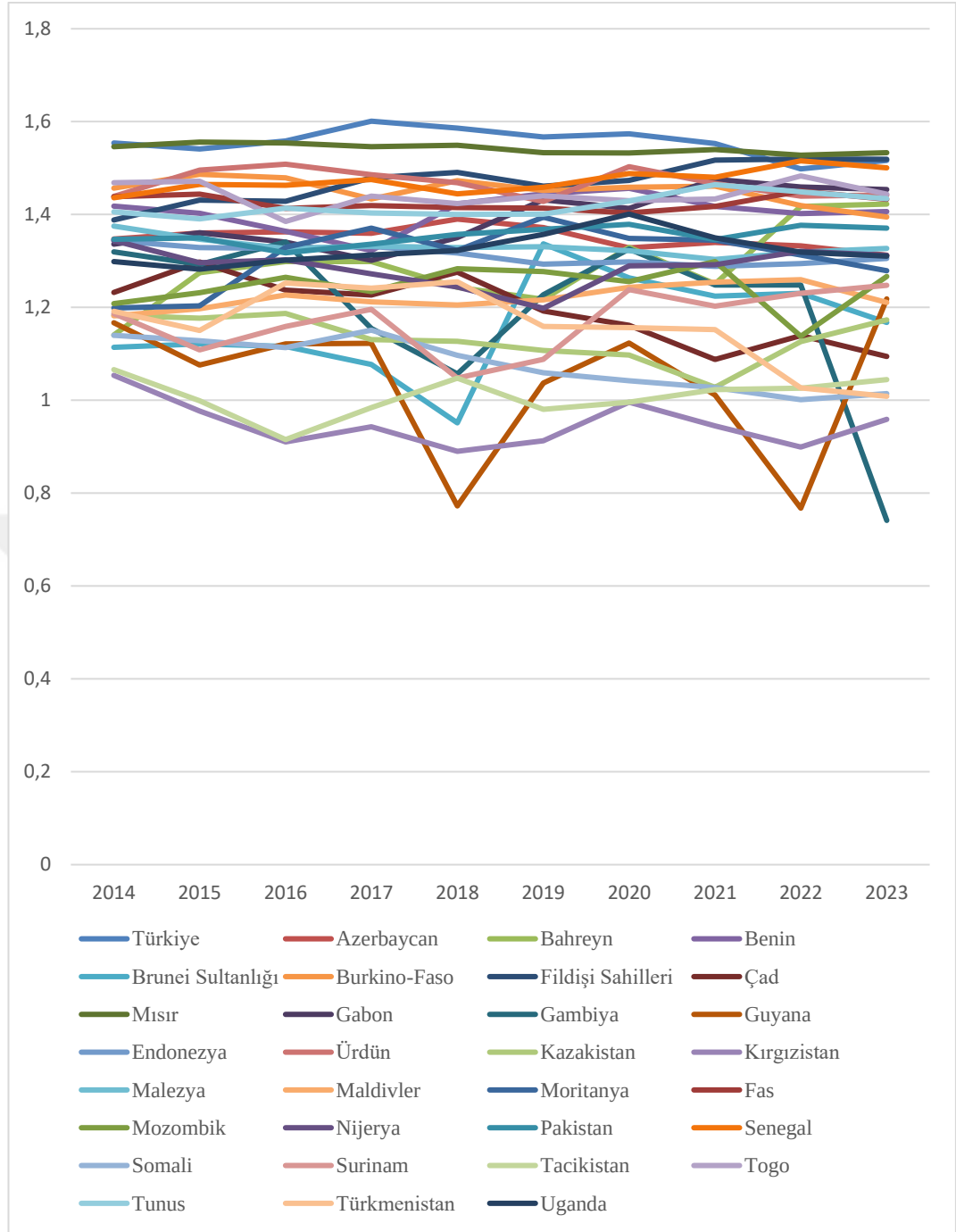
Ülke	CR ₄ (%)	CR ₈ (%)	Fark (%)	İthalatta İlk Sekiz Ülke
Kırgızistan	72,20	85,98	13,78	Çin Rusya Kazakistan Kore Türkiye Amerika Almanya Özbekistan
Tacikistan	70,43	83,76	13,33	Rusya Çin Kazakistan Özbekistan Amerika Türkiye Almanya Japonya
Gambiya	78,44	87,11	8,67	Danimarka Senegal Hindistan Çin Belçika Fildişi Sahilleri Türkiye BAE

CR₈ oranlarının CR₄ oranlarına kıyasla doğal olarak daha yüksek olması beklenmektedir. Ancak bazı ülkelerde CR₄ ile CR₈ değerleri arasında yalnızca marjinal bir fark bulunması, ithalatta yalnızca birkaç ülkenin baskın olduğunu ve sonraki tedarikçilerin toplam yapı üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, dış ticaret verilerinde çeşitlilik varmış gibi görünse de gerçekte yoğunlaşmanın tehlikeli düzeyde sürdüğünü ve kaynak ülke bağımlılığının devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 5.2’de sunulan veriler, CR₄ ve CR₈ yoğunlaşma oranları arasındaki farkların sadece nicel değil aynı zamanda yapısal olarak da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Örneğin, Gambiya’da 2023 yılı itibarıyla CR₄ oranı %78,44, CR₈ oranı ise %87,11 olup fark yalnızca 8,67 puandır. Bu durum, ithalatın çok büyük oranda yalnızca dört ülkeye yoğunlaştığını ve sonraki dört tedarikçinin ithalat kompozisyonu üzerindeki etkisinin oldukça sınırlı kaldığını göstermektedir. Kırgızistan (%13,78 fark) ve Tacikistan (%13,33 fark) için de benzer bir yapı söz konusudur.

Tablodaki veriler, Çin, Rusya, Kazakistan ve Türkiye gibi ülkelerin hem Kırgızistan hem de Tacikistan’ın temel tedarikçileri arasında yer aldığını göstermektedir. Bu durum, dış ticaret yoğunlaşmasının yalnızca piyasa koşullarıyla sınırlı olmadığını coğrafi yakınlık, bölgesel etkileşimler ve tarihsel ilişkiler gibi stratejik unsurların da belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. CR₄ ve CR₈ oranlarının birlikte değerlendirilmesi yalnızca ithalatçı ülke sayısının artırılmasının yeterli olmadığını aynı zamanda ithalatın bu ülkeler arasında daha dengeli bir şekilde dağılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, CR₄ ile CR₈ arasındaki fark, ticaret yapısının yüzeysel çeşitliliği ile gerçek çeşitlilik düzeyi arasındaki ayrımı analiz edebilmek adına anlamlı bir gösterge işlevi görmektedir.

CR₄ ve CR₈ yoğunlaşma oranlarına ilişkin grafiksel analizler ile Tablo 5.2’de sunulan ülke örnekleri birlikte değerlendirildiğinde, dış ticarete kaynak ülke sayısının artırılmasının tek başına yeterli olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim bazı ülkelerin ilk sekiz tedarikçisi analiz edildiğinde, ithalatın büyük bir kısmının yalnızca ilk dört ülkeye yoğunlaştığı ve sonraki dört tedarikçinin yapısal çeşitliliğe sınırlı katkı sunduğu görülmektedir. Bu durum, dış ticaretin görünürde çeşitlenmiş olsa da fiilen birkaç ülkenin hâkimiyetinde yürütüldüğünü göstermektedir. Özellikle Gambiya, Kırgızistan ve Tacikistan örnekleri somut biçimde yansıtmaktadır. Dolayısıyla etkili bir ithalat stratejisi, tedarikçi ülke yapısını sayısal olarak genişletirken, ithalat hacminin bu ülkeler arasında dengeli dağılımını da sağlamayı amaçlamalıdır. Elde edilen bulgular, dış ticaret politikalarının niceliksel çeşitliliğin yanı sıra niteliksel yoğunlaşma risklerini de azaltacak şekilde yeniden tasarlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Şekil 5.4 Ülkelerin Entropi Endeksi (EI) Sonuçları (2014-2023)

Şekil 5.4'te sunulan Entropi Endeksi (EI) bulguları daha önce CR₄, CR₈ ve HHI grafiklerinde gözlemlenen yoğunlaşma eğilimlerini doğrulamakta ve İİT üyesi ülkeler arasında kaynak ülke çeşitliliği bakımından anlamlı farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. EI değerlerinin genellikle 1,0 ile 1,6 aralığında seyretmesi, ülkelerin ithalat portföylerinde çeşitliliğin düzeyine ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. EI değerleri açısından en yüksek seviyelere sahip ülkeler arasında Mısır, Türkiye,

Senegal ve Fildişi Sahilleri dikkat çekmektedir. Bu ülkelerde endeksin 1,40–1,55 aralığında seyretmesi, ithalatın daha dengeli bir şekilde dağıldığını ve kaynak ülke çeşitliliğinin büyük ölçüde sağlandığını ortaya koymaktadır. Söz konusu bulgular, bu ülkelerin dış ticaret politikalarında kırılabilirlik riskini azaltan daha istikrarlı bir yapıyı benimsediklerine işaret etmektedir. Diğer yandan, Gambiya, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Somali gibi ülkelerde EI değerlerinin 1,0'ın altında kalması dikkat çekmektedir. Bu durum, ithalatın sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını ve ticaret yapısının dışsal şoklara karşı kırılabilir olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda ilgili ülkelerde HHI ve CR oranlarının da yüksek seviyelerde seyretmesi, kaynak ülke çeşitliliği eksikliğinin yalnızca geçici olmamakla birlikte sistematik ve yapısal nitelik taşıyan bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır.

EI endeksi, ithalat yapılan ülke sayısının ötesinde, bu ülkeler arasında ithalat paylarının ne ölçüde dengeli dağıldığını dikkate alması açısından CR4 ve CR8 göstergelerini tamamlayıcı bir özellik taşımaktadır. EI bulgularının HHI, CR4 ve CR8 verileriyle birlikte değerlendirilmesi, dış ticaretin sürdürülebilirliği ve ekonomik güvenlik açısından kaynak ülke çeşitliliğinin hem sayı hem de dağılım dengesi bakımından sağlanmasının kritik öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, çeşitlendirme stratejilerinin yeni tedarikçi ülkeler kazandırmanın ötesine geçerek, ithalat hacmini mevcut ülkeler arasında daha dengeli bir şekilde dağıtacak biçimde yapılandırılması gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, İİT ülkelerinin dış şoklara karşı direnç kapasitesini artıracak ve uzun vadeli ticaret güvenliğine katkı sunacaktır.

Bu çalışmada elde edilen CR4, CR8, HHI ve EI endeksi bulguları incelendiğinde, ithalat yoğunlaşmasının yüksek olduğu ülkelerin önemli bir kısmının geçmişte sömürge yönetimi altında bulunduğu dikkat çekmektedir. Özellikle Brunei Sultanlığı, Somali, Kırgızistan, Türkmenistan ve Guyana gibi ülkelerde yüksek yoğunlaşma düzeyleri, bu ülkelerin dış ticaret ilişkilerinde sınırlı sayıda ülkeye bağımlı olduğunu göstermektedir. Söz konusu durum, literatürde sömürgecilik sonrası dönemde ticaret yapılarının eski sömürgeci ülkelerle yoğun ilişkiler üzerine inşa edildiğine dair bulgularla örtüşmektedir (El Kallab ve Terra, 2021: 1591-1623; Hanif, 2021; Masood vd., 2023: 360-382). Sömürge mirası, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik

bağımlılık biçiminde devam etmekte ve ithalat çeşitlendirme stratejilerinin uygulanmasını güçleştirmektedir. Tarihsel arka planın günümüz ticaret yoğunlaşmasına etkisinin daha fazla araştırılması, ilerideki çalışmalar için önemli bir açılım sağlayabilir.

Çalışmanın temel amacı olan “çeşitlendirme düzeylerinin yıllara göre değişimi ve bölgesel eğilimlerin tespiti” doğrultusunda elde edilen bulgular, ithalatın önemli ölçüde sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaştığını göstermektedir. Araştırma problemine ilişkin olarak, özellikle Afrika ve Asya ülkelerinde yapısal yoğunlaşmanın devam ettiği ve çeşitlilik oranlarının yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, dış ticaret yapısında hâlen tarihsel bağımlılık ilişkilerinin etkisini koruduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, İİT üyesi ülkelerin çoğunluğu ithalat kaynak ülke çeşitliliği açısından sınırlı düzeyde performans sergilemektedir. Bazı ülkelerde dönemsel çeşitlendirme çabaları görülse de bu çabaların büyük ölçüde istikrarsız olduğu ve uzun vadeli bir stratejiye dayanmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bulgular, çalışmanın önceki bölümlerinde de ifade edilen ticaret politikalarının çeşitlendirme üzerindeki etkileriyle doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir (Mohmand ve Wang, 2014; Masood vd., 2023; Hanif, 2021).

Çalışmanın bulguları, ithalatın birkaç ülkeye odaklanması durumunda dış şoklara karşı kırılganlıkların arttığını göstermektedir. Bu nedenle İİT ülkeleri için ithalat kaynaklarını çeşitlendirmek yalnızca ekonomik büyümeyi desteklemek açısından değil aynı zamanda dış ticaret güvenliği ve sürdürülebilirlik açısından da kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, çalışmanın politika yapıcılara yönelik öne sürdüğü bazı öneriler aşağıdaki şekildedir:

- **Kaynak Ülke Çeşitlendirme Stratejileri:** İİT üyesi ülkelerin, ithalatlarını yalnızca coğrafi yakınlık ya da tarihsel bağlara göre şekillendirmek yerine, ekonomik dayanıklılığı artıracak şekilde çeşitlendirme stratejileri benimsemeleri gerekmektedir. Bu kapsamda bölgesel ve uluslararası ticaret anlaşmalarının etkin bir şekilde değerlendirilmesi önem arz etmektedir (Mohmand ve Wang, 2014).

- **Veri Temelli ve Uzun Vadeli Ticaret Planlaması:** İthalatın uzun vadede daha dengeli bir yapıya kavuşabilmesi için dış ticaret planlamalarında yoğunlaşma endekslerine dayalı izleme mekanizmalarının oluşturulması önerilmektedir. Ülkelerin yıllara göre çeşitlendirme düzeylerindeki değişim, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda politik istikrarla da ilişkilidir.
- **Ekonomik Güvenlik Açısından Kritik Ürünlerin Tedarikinde Alternatif Pazarlar:** Özellikle enerji, gıda ve ilaç gibi stratejik ürün gruplarında kaynak ülke çeşitliliğinin artırılması, dış şoklara karşı dirençli bir ekonomik yapı kurulmasına katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda, ithalat sepeti içerisinde kritik ürünlerdeki yoğunlaşmalar ayrıca analiz edilmeli ve buna göre özel stratejiler geliştirilmelidir.
- **Kapasite Geliştirme ve Bölgesel İş Birliği:** Kaynak ülke çeşitlendirmesi yalnızca ekonomik değil, kurumsal kapasiteyi de gerektiren bir süreçtir. Bu nedenle İİT üyesi ülkelerin hem birbirleriyle hem de diğer bölgesel bloklarla kurumsal iş birliklerini artırmaları, bilgi ve deneyim paylaşımı yapmaları önemlidir.
- **Veri Altyapısının Güçlendirilmesi:** Bazı İİT ülkelerinde ithalat verilerinin eksik ya da güncel olmaması, ticaret politikalarının etkinliğini sınırlamaktadır. Bu bağlamda, ticaret istatistiklerinin daha sistematik, güncel ve erişilebilir bir yapıya kavuşturulması, politika yapıcılar ve araştırmacılar için daha sağlıklı analiz imkânı sunacaktır.

İİT ülkelerinin büyük çoğunluğunun dış ticaretinde kaynak ülke çeşitliliği açısından yapısal sınırlılıklara sahip olduğu ve yüksek yoğunlaşma düzeylerinin ekonomik güvenliği tehdit eden bir unsur haline geldiği görülmektedir. Bu durum yalnızca ekonomik boyutuyla sınırlı kalmayıp stratejik ve politik yönleriyle de kapsamlı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Çalışmanın bulguları, İİT üyesi ülkelerin sürdürülebilir ve dirençli bir dış ticaret yapısı kurmaları için kaynak ülke çeşitlendirmesini merkeze alan politikalar geliştirmeleri gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. İleriki araştırmalarda, bu ülkelerin sektörel bazda ithalat profilleri, ticaret ortaklıklarının tarihsel gelişimi ve bölgesel entegrasyon çabalarının etkileri gibi

daha derinlemesine analizlere yer verilmesi, mevcut bulguların tamamlayıcısı nitelikte katkılar sunabilecektir.

KAYNAKLAR

- Abay, K. A., Breisinger, C., Glauber, J., Kurdi, S., Laborde, D., & Siddig, K. (2023). The Russia-Ukraine war: Implications for global and regional food security and potential policy responses. *Global Food Security*, 36, 100675. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2023.100675>
- Abdwlglil, N. M., & Taib, S. F. (2024). The Development of Modern Classical Trade Theories and Contribution to Understanding Trade Patterns and Trade Exchange Processes in the Global Economy. *International Science and Technology Journal*, 34(1), 1-18. <https://doi.org/10.62341/nasf1817>
- Acar, M. (2019). Uluslararası bir aktör olarak İslam İşbirliği Teşkilatı. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 7(1), 51-68.
- Acemoglu, D., ve Zilibotti, F. (1997). Was Prometheus unbound by chance? Risk, diversification, and growth. *Journal of Political Economy*, 105(4), 709–751.
- Aghion, P., ve Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2), 323–351. <https://doi.org/10.3386/w3223>
- Akgül, M. S. (2013). *Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı ile ilişkileri ve ticari potansiyeli: çekim modeli yaklaşımı*. [Uzmanlık Tezi]. TC Merkez Bankası.
- Aktaş, M. (2009). Türkiye İslam Konferansı Örgütüne Üye Midir?. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1-87.
- Alfaki, I. M. A., & El Anshasy, A. A. (2022). Oil rents, diversification and growth: Is there asymmetric dependence? A copula-based inquiry. *Resources Policy*, 75, 102495. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102495>
- Al-Hayali D. A. (2023). Overcoming global economic challenges: The imperative of diversification and sustainable development. *Series: Economics*, 26, 14–21. <https://doi.org/10.34079/2226-2822-2023-13-26-14-21>
- Al-Isawi, A. T. J. (2024). Exploring the influence of economic development: A field study on OIC countries. *Edelweiss Applied Science and Technology*, 8(6), 6730-6745.
- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S. R., & Chin, L. (2020). Trade-induced unemployment in labor-abundant and capital-abundant OIC countries: asymmetric evidence from quantile-on-quantile regression. *International Economic Journal*, 34(4), 682-702.

- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S. R., Chin, L., & Nazar, R. (2021). Asymmetric openness-growth nexus in 20 highly open OIC countries: Evidence from quantile-on-quantile regression approach. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(6), 882-905. <https://doi.org/10.1080/09638199.2021.1916571>
- Al-Saidi, M. (2023). Caught off guard and beaten: The Ukraine war and food security in the Middle East. *Frontiers in Nutrition*, 10, 983346. <https://doi.org/10.3389/fnut.2023.983346>
- Amin, R. M., ve Hamid, Z. (2009). Towards an islamic common market: Are OIC countries heading the right direction?. *International Journal of Economics, Management and Accounting*, 17(1).
- Anbumozhi, V., & Kalirajan, K. (2020). South Asia's economic integration with East Asia. *Journal of Economic Integration*, 35(1), 91-110.
- Ardelean, A., León-Ledesma, M., & Puzzello, L. (2024). Growth volatility and trade: Market diversification vs. production specialization. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 225, 252-271. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2024.07.001>
- Ardianto, F. (2023). Efektivitas Peran Organisasi Kerja Sama Islam (Oki) Dalam Menurunkan Ketimpangan Ekonomi Di Negara-Negara Islam. *BHUVANA: Journal of Global Studies*, 1(2), 161-184. <https://doi.org/10.59408/bjgs.v1i2.86>
- Arvis, J.-F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K., ve Kiiski, T. (2018). *Connecting to compete 2018: Trade logistics in the global economy: The Logistics Performance Index and its indicators* (6th ed.). The World Bank.
- Asche, H. (2021). The Coordination Problem in Regional Integration. In *Regional Integration, Trade and Industry in Africa* (pp. 87-94). Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75366-5_5
- Ataman, M., ve Gökşen, A. N. (2014). *Sembolizm ve aktivizm arasında İslam İşbirliği Teşkilatı*. SETA Vakfı.
- Attaran, M., ve Zwick, M. (1987). Entropy and other measures of industrial diversification. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 17-34.
- Bacchetta, M., Beverelli, C., Cadot, O., Fugazza, M., Grether, J. M., Helble, M., ve Piermartini, R. (2013). *A practical guide to trade policy analysis*. World Trade Organization ve United Nations.

- Baldwin, R., ve Martin, P. (1999). Two waves of globalization: Superficial similarities, fundamental differences. In H. Siebert (Ed.), *Globalization and Labour* (pp. 3–58). Mohr Siebeck.
- Ben Mim, S., & Ben Ali, M. S. (2020). Natural resources curse and economic diversification in GCC countries. *Economic Development in the Gulf Cooperation Council Countries: From Rentier States to Diversified Economies*, 1-18. https://doi.org/10.1007/978-981-15-6058-3_1
- Benito-Osorio, D., Colino, A., Guerras-Martín, L. Á., & Zúñiga-Vicente, J. Á. (2020). The combined effects of product and geographical diversification on performance: Evidence in manufacturing SMEs. *BRQ Business Research Quarterly*, 23(2), 91-106.
- Bertassello, L., Winters, P., & Müller, M. F. (2023). Access to global wheat reserves determines country-level vulnerability to conflict-induced Ukrainian wheat supply disruption. *Nature Food*, 4(8), 673-676. <https://doi.org/10.1038/s43016-023-00806-w>
- Bhatti, M. I., & Ghouse, G. (2023). The trade development among OIC countries: Exploring challenges, opportunities, and the impact of the covid-19 pandemic. *Muslim Business and Economics Review*, 2(1), 1-25. <https://doi.org/10.56529/mber.v2i1.158>
- Birleşmiş Milletler (2024.). En az gelişmiş ülkeler (IDC) kategorisi. Birleşmiş Milletler ekonomik ve sosyal işler departmanı, [Çevrim-içi: <https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category.html>] Erişim tarihi: 19.02.2025.
- Bleaney, M., ve Greenaway, D. (2001). The impact of terms of trade and real exchange rate volatility on investment and growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Development Economics*, 65(2), 491–500.
- Brakman, S., Garretsen, H., ve Van Marrewijk, C. (2009). *The New Introduction to Geographical Economics*. Cambridge University Press.
- Brenton, P., Newfarmer, R., ve Walkenhorst, P. (2009a). *Avenues for export diversification: issues for low-income countries*. In Newfarmer, R., Shaw, W., ve Walkenhorst, P. (Eds.), *Breaking into New Markets: Emerging Lessons for Export Diversification* (pp. 47–65). World Bank Publications.
- Brenton, P., Newfarmer, R., ve Walkenhorst, P. (2009b). *Breaking into new markets: Emerging lessons for export diversification*. World Bank Publications.
- Brückner, M., ve Lederman, D. (2012). Trade causes growth in sub-Saharan Africa. *World Bank Policy Research Working Paper*, (6007).

- Buzan, B. (1983). *People, states, and fear: The national security problem in international relations*. University of North Carolina Press.
- Buzan, B., Waever, O., ve De Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Cadot, O., Carrère, C., ve Strauss-Kahn, V. (2011). Export diversification: What's behind the hump? *Review of Economics and Statistics*, 93(2), 590–605.
- Calkins, S. (1983). *The new merger guidelines and the Herfindahl-Hirschman Index*. *California Law Review*, 71(2), 402–429. <https://doi.org/10.2307/3480160>
- Callen, T., Cherif, R., Hasanov, F., Hegazy, A., ve Khandelwal, P. (2014). *Economic diversification in the GCC: Past, present, and future*. International Monetary Fund.
- Callen, T., Cherif, R., Hasanov, F., Hegazy, A., ve Khandelwal, P. (2016). *Economic diversification in the GCC: Past, present, and future*. International Monetary Fund.
- Carment, D., Prest, S., ve Samy, Y. (2010). *Security, development and the fragile state: Bridging the gap between theory and policy*. Routledge.
- Caselli, F., Koren, M., Lisicky, M., & Tenreyro, S. (2020). Diversification through trade. *The Quarterly Journal of Economics*, 135(1), 449-502.
- Cebeci, T., ve Fernandes, A. M. (2015). Microdynamics of Turkey's Export Boom in the 2000s. *The World Economy*, 38(5), 825-855.
- COMCEC. (2022). *COMCEC Trade Outlook 2022*. Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation of the Organization of the Islamic Cooperation.
- Coveri, A., & Zanfei, A. (2023). The virtues and limits of specialization in global value chains: analysis and policy implications. *Journal of Industrial and Business Economics*, 50(1), 73-90. <https://doi.org/10.1007/s40812-022-00247-9>
- Crespo, N., ve Fontoura, M. P. (2007). Integration of CEECs into EU market: Structural change and convergence. *Journal of Common Market Studies*, 45(3), 611–632.
- Çadircı, Ç. ve Kaya, L. (2022). Küreselleşme ve ekonomik büyüme ilişkisi: İslam İşbirliği Teşkilatı ülkeleri için panel eşbütünleşme analizi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(18), 298-315.

- De Lucio, J., Díaz-Mora, C., Mínguez, R., Minondo, A., & Requena, F. (2023). Do firms react to supply chain disruptions?. *Economic Analysis and Policy*, 79, 902-916. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.07.004>
- Delechat, M. C. C., Melina, M. G., Newiak, M. M., Papageorgiou, M. C., & Spatafora, M. N. (2024). *Economic Diversification in Developing Countries: Lessons from Country Experiences with Broad-Based and Industrial Policies*. International Monetary Fund.
- Di Giovanni, J., ve Levchenko, A. A. (2009). Trade openness and volatility. *Review of Economics and Statistics*, 91(3), 558–585.
- Dilek, S. (2018). *Oyun teorisi eşliğinde sanayi ekonomisi*. Seçkin Yayınları
- Dilek, S., ve Konak, A. (2016). Concentration in Kastamonu halva production sector Between 1994 and 2014. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 229, 158-166.
- Dilek, S., ve Konak, A. (2022). Kuzey Afrika ülkelerinin ithalatında kaynak ülke çeşitlendirmesinin yoğunlaşma oranı ve herfindahl-hirschman endeksi aracılığıyla ölçümü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(1), 1-16.
- Dobrianskyi, O. I. (2023, June). Exogenous determinants of a country's economic security under conditions of global volatility. *Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy. Series "Economics": Scientific Journal*, 29(57), 50–54. [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2023-29\(57\)-50-54](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2023-29(57)-50-54)
- Durak, İ. (2022). *İslam İş Birliği Teşkilatı'na üye ülkelerin insani gelişmişlik endeksini etkileyen faktörlere göre yeniden sınıflandırılması: Diskriminant ve kümeleme analiziyle bir uygulama*. *Business ve Management Studies: An International Journal*, 10(1), 1-21.
- El Kallab, T., & Terra, C. (2021). The colonial exports pattern, institutions and current economic performance. *Journal of Economic Studies*, 48(8), 1591-1623. <https://doi.org/10.1108/jes-06-2020-0266>
- Eldeeb, I. M. I., Bin Haris, A., ve Bin Muda, M. (2021). The Conceptual Framework of Economic Cooperation and Integration between OIC: Empirical Evidence on Effects of Trade on Cooperation and Integration. *Journal of Business ve Economics Review (JBER)*, 6(3).
- Eldeeb, I. M. I., Haris, A., ve Muda, M. (2023). The conceptual framework of international trade between organisation of Islamic Cooperation (OIC) Countries. *Law, Policy, and Social Science*, 2(1), 13-30.

- Emeka, O. (2020). Intra-African trade, macroeconomic conditions and competitiveness in Africa. *Studies in Business and Economics*, 15(1), 171-193.
- Eraldemir, Z. (2023). Avrupa Birliğı ve İslam İş Birliği Teşkilatı ile gerçekleştirilen ithalat ve ihracat işlemleri üzerine bir çalışma. *Journal of Economics and Political Sciences*, 3(2), 125-134.
- Ersun, N., ve Arslan, K. (2010). İslam ülkeleri arasındaki ticaretin geliştirilmesinde çok taraflı kliring birliği projesinin rolü ve önemi. *Journal of Accounting and Finance*, 48, 172-190.
- Evenett, S. J. (2020). What's next for protectionism? Watch out for state largesse, especially export incentives. In R. Baldwin ve S. J. Evenett (Eds.), *COVID-19 and Trade Policy: Why Turning Inward Won't Work* (pp. 179–187). CEPR Press.
- Evenett, S. J., ve Fritz, J. (2021). *Advancing sustainable development with FDI: Why policy must be reset*. CEPR Press.
- Evenett, S., ve Venables, A. J. (2002). Export growth in developing countries: Market entry and bilateral trade. In *CEPR/University of Munich European Research Workshop in International Trade. Munich, June* (pp. 38-64).
- FAO. (2022a). *The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- FAO. (2022b). *Global Report on Food Crises: Mid-year Update 2022*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Freire, C. (2017). Economic diversification: Explaining the pattern of diversification in the global economy and its implications for fostering diversification in poorer countries. *Department of Economic & Social Affairs DESA Working Paper No. 150 ST/ESA/2017/DWP/150*. United Nations.
- Freire, C. (2021). Economic complexity perspectives on structural change. *New Perspectives on Structural Change: Causes and Consequences of Structural Change in the Global Economy*, 433, 188-214. <https://doi.org/10.1093/OSO/9780198850113.003.0010>
- Freund, C., Mattoo, A., Mulabdic, A., ve Ruta, M. (2021). *Natural disasters and the reshaping of global value chains* (Policy Research Working Paper No. 9719). World Bank.
- Gelb, A. (2010). *Economic diversification in resource rich countries*. Center for Global Development Working Paper. IMF elibrary.

- Ghali, S., & Nabli, M. (2020). Export Diversification and Sophistication and Industrial Policy in Tunisia. Available at SSRN 3755031. <https://doi.org/10.2139/SSRN.3755031>
- Ghosh, A. R., ve Ostry, J. D. (1997). Macroeconomic uncertainty, precautionary saving, and the current account. *Journal of Monetary Economics*, 40(1), 121-139.
- Gnangnon, S. K. (2020a). Trade openness and diversification of external financial flows for development: an empirical analysis. *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*, 9(1), 22-57.
- Gnangnon, S. K. (2020b). Poverty and export product diversification in developing countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(2), 211-236. <https://doi.org/10.1080/09638199.2019.1658124>
- Gnangnon, S. K. (2020c). Export product diversification and fiscal space volatility in developing countries: exploring the economic growth volatility channel. *Econ Bull*, 40(3), 1837-1854
- Gnangnon, S. K. (2023). Duration of the Membership in the GATT/WTO, Structural Economic Vulnerability and Trade Costs. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(6), 282. <https://doi.org/10.3390/jrfm16060282>
- Golgeci, I., Yildiz, H. E., & Andersson, U. R. (2020). The rising tensions between efficiency and resilience in global value chains in the post-COVID-19 world. *Transnational Corporations Journal*, 27(2), 127-141. <https://doi.org/10.18356/99b1410f-en>
- Grassia, M., Mangioni, G., Schiavo, S., & Traverso, S. (2022). Insights into countries' exposure and vulnerability to food trade shocks from network-based simulations. *Scientific Reports*, 12(1), 4644. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-08419-2>
- Grävingholt, J., Ziaja, S., ve Kreibaum, M. (2015). Disaggregating state fragility: A method to establish a multidimensional empirical typology. *Fragility, aid, and state-building*, 13, 1281–1298.
- Griffiths, M., de Imus, P., Ismail, K., Ramirez, G., Tchaidze, R., & Al Amine, R. (2021). *Macroeconomic policy challenges in conflict and post-conflict countries: Experience and lessons from the Middle East*. In R. Chami, R. Espinoza, & P. Montiel (Eds.), *Macroeconomic policy in fragile states* (pp. 571–599). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198853091.003.0019>

- Grossman, G. M., Helpman, E., & Lhuillier, H. (2023). Supply chain resilience: Should policy promote international diversification or reshoring?. *Journal of Political Economy*, 131(12), 3462-3496. <https://doi.org/10.1086/725173>
- Gryshova, I., Kyzym, M., Hubarieva, I., Khaustova, V., Livinskyi, A., & Koroshenko, M. (2020). Assessment of the EU and Ukraine economic security and its influence on their sustainable economic development. *Sustainability*, 12(18), 7692. <https://doi.org/10.3390/su12187692>
- Guillaumont, P. (2008). *An economic vulnerability index: Its design and use for international development policy* (WIDER Research Paper No. 2008/99). United Nations University – World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER).
- Gulenay, C., & Yumuşak, İ. G. (2023). Analyzing Common Market Options in the Scope of OIC. *International Econometric Review*, 15(2), 28-44.
- Haddad, M., Lim, J. J., Pancaro, C., ve Saborowski, C. (2013). Trade openness reduces growth volatility when countries are well diversified. *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économie*, 46(2), 765-790.
- Hailu, D., & Kipgen, C. (2020). Diversification as a panacea for commodity price volatility in sub-Saharan Africa. In K. S. Jomo (Ed.), *Handbook of BRICS and emerging economies* (pp. 340–350). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198827535.003.0011>
- Hallak, J. C. (2006). *A product-quality view of the Linder hypothesis* (NBER Working Paper No. 12712). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w12712>
- Handoyo, R. D., Sari, A. D. P., Ibrahim, K. H., & Sarmidi, T. (2022). The volatility of rupiah exchange rate impact on main commodity exports to the OIC member states. *Economies*, 10(4), 78.
- Hanif, M. (2021). Intra OIC-region trade: Application of gravity model. *Journal of Islamic Business and Management*, 11(2), 250–266. <https://doi.org/10.26501/jibm/2021.1101-002>
- Hassan, M. (2009). Economic Performance of the OIC Countries and the prospect of an Islamic Common Market. *Economic Research Forum Working Paper Series*, 461.
- Hausmann, R., Hwang, J., ve Rodrik, D. (2007). What you export matters. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 1–25.

- Hausmann, R., Rodrik, D. ve Velasco, A., (2008). Growth Diagnostics. In *The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance*. Oxford University Press, 324-355.
- Hausmann, R., ve Hidalgo, C. A. (2011). The network structure of economic output. *Journal of Economic Growth*, 16(4), 309–342. <https://doi.org/10.1007/s10887-011-9071-4>
- Hausmann, R., ve Klinger, B. (2007). The structure of the product space and the evolution of comparative advantage. *CID Working Paper No. 146*. Center for International Development at Harvard University.
- Hausmann, R., ve Rodrik, D. (2003). Economic development as self-discovery. *Journal of development Economics*, 72(2), 603-633.
- Hesse, H. (2008). Export diversification and economic growth. *Commission on Growth and Development Working Paper No. 21*. The World Bank.
- Hinlo, J. E., & Arranguéz, G. I. S. (2017). Export geographical diversification and economic growth among ASEAN Countries.
- Hummels, D., Ishii, J., ve Yi, K. M. (2001). The nature and growth of vertical specialization in world trade. *Journal of International Economics*, 54(1), 75–96.
- Ildırar, M., ve Kırıl, E. (2018). Piyasa Yapısı ve Yoğunlaşma: Türk Otomotiv Sektörü Üzerine Bir Analiz. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 93-117.
- Imbs, J., ve Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. *American Economic Review*, 93(1), 63–86.
- IMF. (2020). *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*. International Monetary Fund.
- ISDB. (2021). *Trade and investment report: Navigating post-COVID recovery*. Islamic Development Bank Group.
- Islamic Development Bank. (2021). *OIC economic outlook 2021: Transforming economies for better recovery*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC).
- ITC (2024). List of products imported by Organization of the Islamic Cooperation (OIC). Trade Map. Retrieved from <https://www.trademap.org> Erişim tarihi: 24.10.2024.

- ITC. (2023). *Trade Map: International trade statistics for development*. International Trade Centre, [Çevrim-içi: <https://www.trademap.org>], Erişim tarihi: 28.10.2024.
- ITC. (2024). *Trade Map: International trade statistics for development*. International Trade Centre, [Çevrim-içi: <https://www.trademap.org>], Erişim tarihi: 30.10.2024.
- İSEDAK (İslam İşbirligi Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi), [Çevrim-içi: <https://www.comcec.org/tr/islam-isbirligi-teskilati-uyesi-devletler-arasinda-tercihli-ticaret-sistemi/>] Erişim Tarihi: 27.02.2025
- İslam İşbirliği Teşkilatı. (4 Ocak 2013). İİT, [Çevrim-içi: <http://www.oic-oci.org>], Erişim: 15.02.2025.
- Jansen, M. (2004). Income volatility in small and developing economies: Export concentration matters. *WTO Discussion Paper No. 3*. World Trade Organization.
- Jarunde, N. (2021). Exploring portfolio diversification for investments for reducing risk and maximizing returns. *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 10(6), 1802–1804. <https://doi.org/10.21275/SR24320231147>
- Javorcik, B. S. (2020). Global supply chains will not be the same in the post-COVID-19 world. In R. Baldwin ve S. Evenett (Eds.), *COVID-19 and trade policy: Why turning inward won't work* (pp. 111–116). CEPR Press.
- Jeffery, M. (2018). Issues and Challenges of OIC in the 21st Century. ResearchGate. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25284.12165>
- Kamalu, K., & Wan Ibrahim, W. H. B. (2023). Financial inclusion and human development in OIC member countries: Evidence from panel quantile regression method. *Iranian Economic Review*, 27(2), 377-404.
- Karanam, R. K., Sachani, D. K., Natakam, V. M., Yarlagadda, V. K., & Kothapalli, K. R. V. (2024). Resilient supply chains: Strategies for managing disruptions in a globalized economy. *American Journal of Trade and Policy*, 11(1), 7–16. <https://doi.org/10.18034/ajtp.v11i1.719>
- Kareem, P. A. (2021). Trade Policy in an Islamic Perspective. *Indo-Asian Journal of Finance and Accounting*, 2(2), 275-290.
- Kayadibi, S. (2015). Economic cooperation among OIC countries: a case study of Turkey and Malaysia. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 3(2), 28-45.

- Kayaoğlu, T. (2015). *The Organization of Islamic Cooperation: Politics, problems and potential*. Routledge.
- Keskin, B. (2016). İslam İşbirliği Teşkilatı Tarihi Yapısı ve Geleceği. *SETA Perspektif*, Sayı 125.
- Khurshid, A., Khan, K., Rauf, A., & Cifuentes-Faura, J. (2024). Effect of geopolitical risk on resources prices in the global and Russian-Ukrainian context: A novel Bayesian structural model. *Resources Policy*, 88, 104536.
- Konak, A., ve Dilek, S. (2024). Türkiye'nin ithalatında riski azaltmak açısından kaynak ülke çeşitlendirmesinin yoğunlaşma oranı ve Herfindahl-Hirschman endeksleri aracılığıyla ölçümü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 20(ICMEB'24 Özel Sayı), 414-422
- Koren, M., ve Tenreyro, S. (2007). Volatility and development. *Quarterly Journal of Economics*, 122(1), 243–287.
- Krugman, P. R. (1980). Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade. *American Economic Review*, 70(5), 950–959.
- Kuteyi, D., & Winkler, H. (2022). Logistics challenges in sub-Saharan Africa and opportunities for digitalization. *Sustainability*, 14(4), 2399. <https://doi.org/10.3390/su14042399>
- Lederman, D., ve Maloney, W. F. (2012). Does what you export matter? In *The Export Structure and Economic Growth*. The World Bank.
- Li, T., Huang, X., & Du, D. (2024). Empirical research on the impact of international trade network of high-tech product on its global value chain. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 33(6), 1040-1073.
- Liu, Z., Ngo, T. Q., Saydaliev, H. B., He, H., & Ali, S. (2022). How do trade openness, public expenditure and institutional performance affect unemployment in OIC countries? Evidence from the DCCE approach. *Economic Systems*, 46(4), 101023.
- Loayza, N., ve Raddatz, C. (2007). The composition of growth matters for poverty alleviation. *Journal of Development Economics*, 93(1), 137–151.
- Lubenets, I. O. (2021). Diversification of international trade: Problems of theory. *Financial Strategies of Innovative Economic Development*, 4(52), 83–88. <https://doi.org/10.26661/2414-0287-2021-4-52-15>

- Lund, S., Manyika, J., Woetzel, J., Barriball, E., Krishnan, M., ve Alicke, K. (2020). *Risk, resilience, and rebalancing in global value chains*. McKinsey Global Institute.
- Mano, H., ve Combary, O. S. (2025). Effects of export diversification on economic vulnerability: the case of WAEMU countries. *The Journal of International Trade ve Economic Development*, 1-21.
- Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77–91.
- Masood, A., Ahmed, J., ve Kareem, F. O. (2023). The OIC's Intra-Bloc and Extra-Bloc Trade. *Journal of Economic Integration*, 38(3), 360-382.
- Mats, V. (2024). Hedge performance of different asset classes in varying economic conditions. *Radioelectronic and Computer Systems*, 2024(1), 217-234. <https://doi.org/10.32620/reks.2024.1.17>
- Mayneris, F., ve Ourens, G. (2024). *Geographic concentration of imports and economic vulnerability of countries*.
- Milberg, W. (2004). The changing structure of trade linked to global production systems: What are the policy implications?. *International Labour Review*, 143(1-2), 45-90.
- Miroudot, S. (2020). Resilience versus robustness in global value chains: Some policy implications. *COVID-19 and trade policy: Why turning inward won't work*, 2020, 117-130.
- Miroudot, S., ve Nordström, H. S. (2019). *Made in the world revisited* (Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper No. RSCAS 2019/84). SSRN.
- Mohamed, Z., Ismail, M. N., & Othman, Z. (2024). Foreign Direct Investment (FDI) in OIC: Factors Influencing, Challenges and Strategies for Future. *Semarak International Journal in Modern Accounting and Finance*, 1(1), 58-67. <https://doi.org/10.37934/sijmaf.1.1.5867>
- Mohmand, Y. T., ve Wang, A. (2014). Is the Organization of Islamic Cooperation promoting trade among members?. *Pakistan Journal of Statistics*, 30(1).
- Montes Ninaquispe, J. C., Arbulú-Ballesteros, M. A., Guzmán Valle, M., Paredes Morales, A. E., Cruz Salinas, L. E., Farfán-Chilicaus, G. C., García Juárez, H. D., & Blas Sanchez, J. E. (2024). Diversification of export markets: A literature review. *Journal of Educational and Social Research*, 14(5), 260–275. <https://doi.org/10.36941/jesr-2024-0137>

- Muchtar, M., Rodoni, A., Amalia, E., & Warninda, T. D. (2025). The impact of the Indonesia–OIC countries’ free trade agreement on the halal food sector: CGE analysis. *Journal of Islamic Marketing*, 16(2), 428-446.
- Nagy, S. R., & Nguyen, H. (2021). Asymmetric interdependence and the selective diversification of supply chains. *Journal of Contemporary Eastern Asia*, 20(2), 237-258. <https://doi.org/10.17477/jcea.2021.20.2.237>
- Nasrullah, M., Chang, L., Khan, K., Rizwanullah, M., Zulfiqar, F., & Ishfaq, M. (2020). Determinants of forest product group trade by gravity model approach: A case study of China. *Forest Policy and Economics*, 113, 102117.
- Noor, S. A., & Erickson, C. (2023). Effects of industrial diversity on economic stability: A panel GARCH process to predict economic stability. *Review of Economic Analysis*, 15(3), 303-327. <https://doi.org/10.15353/rea.v15i3-4.5315>
- Noureen, S., & Mahmood, Z. (2016). Explaining trends and factors affecting export diversification in ASEAN and SAARC regions: An empirical analysis. *NUST Journal of Social Sciences and Humanities*, 2(1), 1-28. <https://doi.org/10.51732/NJSSH.V2I1.10>
- Novikau, A., & Muhasilović, J. (2023). Turkey's quest to become a regional energy hub: Challenges and opportunities. *Heliyon*, 9(11).
- OECD. (2018). *States of Fragility 2018: Highlights*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD. (2021). *Global value chains: Efficiency and risks in the context of COVID-19*. OECD Publishing.
- Oliveira, J. S., Cadogan, J. W., Gnizy, I., & Abdul-Talib, A. N. (2024). How many eggs in how many baskets? National versus regional diversification strategies and export success. *Journal of Strategic Marketing*, 32(3), 251-265.
- Özkaya, H. (2011). İkili ve çok taraflı anlaşmaların Türkiye’nin ihracatı üzerindeki etkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(2), 279-288.
- Özkul, G., ve Kasım, M. (2020). İslam İşbirliği Teşkilatı Ülkelerinde sermaye piyasalarının gelişmişliğini etkileyen faktörler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(3), 1135-1158.
- Papageorgiou, C., ve Spatafora, N. (2012). Economic diversification in LICs: Stylized facts and macroeconomic implications. *IMF Staff Discussion Note SDN/12/13*. International Monetary Fund.

- Pittaluga, G. B., Reghezza, A., Seghezza, E., & Thornton, J. (2025). Income, democracy and output growth volatility revisited. *Applied Economics*, 57(3), 267-283. <https://doi.org/10.1080/00036846.2024.2303616>
- Rehman, A., ve Mushtaq, M. (2020). US Sanctions on Iran: Implications for the Economic Cooperation Organization (ECO). *ASIAN Journal of International Peace ve Security (AJIPS)*, 4(1), 96-108.
- Resmi Gazete, 29 Haziran 2022 Çarşamba, 31881 Sayılı, İslam Konferansı Teşkilatı Üyesi Devletler Arasında Tercihli Ticaret Sistemi (Tps-Oic) Menşe Kuralları Anlaşması Çerçevesindeki Ticarete Eşyanın Tercihli Menşenin Tespiti Hakkında Yönetmelik.
- Rodríguez-Castelán, C., López-Calva, L. F., & Barriga-Cabanillas, O. (2023). Market concentration, trade exposure, and firm productivity in developing countries: Evidence from Mexico. *World Development*, 165, 106199. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106199>
- Rodrik, D. (2007). *One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth*. Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2008). The real exchange rate and economic growth. *Brookings papers on economic activity*, 2008(2), 365-412.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71–S102. <https://doi.org/10.1086/261725>
- Roy-Mukherjee, S., & Udeogu, E. (2023). Re-evaluating Turkey's global relationships and its shift toward the South-East Asian region. *Journal of Global Faultlines*, 10(1), 88-101.
- Rutledge, E., & Polyzos, E. (2023). The rise of GCC-East Asian trade: A cointegration approach to analysing trade relationships. *The World Economy*, 46(7), 2231-2246. <https://doi.org/10.1111/twec.13368>
- Saad, N. M. (2011). Are there prospects for future economic integration among Muslim countries? Evidence from selected OIC countries. *International Journal of Economics and Management*, 5(2), 179.
- Samimi, P., Lim, G. C., ve Buang, A. Z. (2013). Globalization and its challenges for OIC countries. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 7(1), 237-245.
- Sarıdoğan, H.S. (2021). Piyasa Yoğunlaşması: Yapısalcı Yaklaşım Bağlamında Bilişim Sektörü Üzerine Bir Uygulama. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. 11(21). 67-81

- Schoeneman, J., Brienens, M., Lambert, L., & Lambert, D. (2024). A bipartite network analysis of international trade volatility. *Applied Network Science*, 9(1), 1-20. <https://doi.org/10.1007/s41109-024-00684-6>
- SESRIC. (2022). *OIC economic outlook 2022: Achieving sustainable and resilient recovery*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries.
- SESRIC. (2023a). *OIC outlook report: Trade, food security and supply chain disruptions*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries.
- SESRIC. (2023b). *OIC Economic Outlook 2023: Enhancing Food and Energy Security in Times of Crisis*. Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries.
- Sey, N. (2020). İslam İşbirliği Teşkilatı üzerine bir değerlendirme: Ekonomik sorunlar ve fırsatlar. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 6(1) 55-74.
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell system technical journal*, 27(3), 379-423.
- Shepherd, B., ve Wilson, J. S. (2009). Trade facilitation in ASEAN member countries: Measuring progress and assessing priorities. *Journal of Asian Economics*, 20(4), 367–383.
- Siddiqui, A. H. (2018). Export Diversification and growth in Pakistan: An Empirical investigation from 1972-to 2015. *Business ve Economic Review*, 10(01), 107-132.
- Singer, H. W. (1950). The distribution of gains between investing and borrowing countries. *American Economic Review*, 40(2), 473–485.
- Slesman, L., Baharumshah, A. Z., ve Ra’ees, W. (2015). Institutional infrastructure and economic growth in member countries of the Organization of Islamic Cooperation (OIC). *Economic Modelling*, 51, 214-226.
- Streimikiene, D., Siksnyte-Butkiene, I., & Lekavicius, V. (2023). Energy diversification and security in the EU: comparative assessment in different EU regions. *Economies*, 11(3), 83. <https://doi.org/10.3390/economies11030083>
- Sumiahadi, A., Direk, M., & Acar, R. (2021). *Potential agro-industrial commodities for the development of Indonesia–Turkey economic partnership*. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 637(1), 012089. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/637/1/012089>

- Syed, R., Arshad, S., Rahman, S. U., & Sheikh, S. M. (2024). An Overview of Foreign Direct Investment and Green Growth in OIC Countries. *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*, 12(2), 943-950. <https://doi.org/10.52131/pjhss.2024.v12i2.2005>
- T.C. Dışışleri Bakanlığı. İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT). [Çevrim-içi: <https://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa> Erişim tarihi: 16.02.2025.
- Tanay, A., ve Niazi, M. K. (2023). *Organization of the Islamic Conference (OIC) and its journalistic efforts*. Integrated Journal for Research in Arts and Humanities, 3(1), 119–121. <https://doi.org/10.55544/ijrah.3.1.21>
- U.S. Department of Justice. (1982). *Merger guidelines*. 47 Fed. Reg. 28493 (June 14, 1982).
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). (2023). *World Investment Report 2023*.
- UNCTAD. (2022). *Economic development in Africa report 2022: Rethinking the foundations of export diversification in Africa*. United Nations Conference on Trade and Development.
- UNCTAD. (2023). *Trade and development report update: Global economic prospects and the developing world*. United Nations Conference on Trade and Development.
- Uslu, N. (2018). İslam İşbirliği Teşkilatı ve çatışmaların çözümü. *Avrasya Etüdleri*, 54(2), 27-64.
- Utkulu, U., ve Seymen, D. (2004). Revealed comparative advantage and competitiveness: Evidence for Turkey vis-à-vis the EU/15. *European Trade Study Group Conference Paper*.
- Vogel, T. (2025). Combining the pieces: identifying key determinants of export diversification in Africa amidst model uncertainty. *Review of World Economics*, 161, 257-307.
- World Bank (2024). Heavily Indebted Poor Countries (HIPC) initiative. World Bank., [Çevrim-içi: <https://www.worldbank.org/en/topic/debt/brief/hipc>], Erişim tarihi: 19.02.2025
- World Bank. (2020a). *OIC countries: Enhancing regional trade integration*. Washington, DC: World Bank.

- World Bank. (2020b). *World Development Report 2020: Trading for development in the age of global value chains*. World Bank.
- World Bank. (2021). *Global economic prospects: Broadening recovery*. World Bank.
- World Bank. (2022). *Crisis Response Approach Paper: Addressing Food and Fuel Price Shocks*, World Bank.
- WTO, (World Trade Organization). (2024). *Global trade outlook and statistics: Update, October 2024*, World Bank.
- Yaşar, M. ve Dilek, S. (2023). Avrupa Havacılık Endüstrisindeki Rekabetin Havayolu ve Havalimanı Bağlamında Değerlendirilmesi. Havacılık Yönetimi. Editör: Faruk Dayı. Gazi Kitabevi.
- Yaşar, M., Kayhan, S., ve Kiracı, K. (2023). Market structure and competition in the airline industry: evidence from emerging and developed economies. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 23-36.
- Yusuf, H. A., Afolabi, L. O., Shittu, W. O., Gold, K. L., & Muhammad, M. (2021). Institutional quality and trade flow: Empirical evidence from Malaysia and other OIC member Countries in Africa. *Insight on Africa*, 13(2), 177-191.
- Yüksel, H. G. (2023). Türkiye'nin İİT üyeleri ile ticaretinde linder hipotezi'nin geçerliliği. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 7(1), 172-183.
- Zubaid, N. L. (2022). Indonesian Export Diversification to OIC Countries during Covid-19 Pandemic: A Literature Review. *Review of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 161-170. <https://doi.org/10.17509/rief.v5i2.51763>